

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота
Освітній рівень – бакалавр
на тему: «Конфлікти шляхти та православного духовенства у Волинській
губернії (перша половина ХІХ ст.)»

Виконав: студент 4-го року навчання,
спеціальності: 032 «Історія та археологія»
освітньої програми «Історія»
Шостак Олег Сергійович

Науковий керівник: Яременко М.В.,
доктор історичних наук, професор
Рецензент: Стародуб А. В.,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник

Кваліфікаційна робота
захищена з оцінкою _____
Секретар ЕК _____
“ _____ ” _____ 2024 р.

Декларація академічної доброчесності

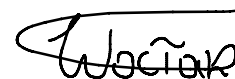
студент НаУКМА

Я, Шостак Олег Сергійович., студент 4 р. н. факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 “Історія та археологія”

адреса електронної пошти: oleh.shostak@ukma.edu.ua підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Конфлікти шляхти та православного духовенства у Волинській губернії (перша половина ХІХ ст.)» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1- 3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unichек.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Підпис студента

23.05.2024

АНОТАЦІЯ

Кваліфікаційної роботи

Тема: «Конфлікти шляхти та православного духовенства у Волинській губернії (перша половина ХІХ ст.)»

Автор: студент 4-го р. н. першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньої програми «Історія»

Науковий керівник: Яременко Максим Васильович

Захищена: " ____ " _____ 2024 р.

Короткий зміст роботи:

Кваліфікаційна робота є дослідженням конфліктів шляхти та православного духовенства у Волинській губернії, які могли виникнути внаслідок тривалого процесу інтеграції даного регіону до складу Російської імперії, який супроводжувався «оправославленням» та «розполяченням» соціуму.

Для розкриття даної теми було залучено архівні матеріали Державних архівів Волинської, Рівненської та Житомирської областей, історіографію, дотичну до цього дослідження. У першому розділі роботи охарактеризовано загальний контекст інтеграції регіону та локальної еліти у правовому та конфесійному вимірі. У другому розділі на прикладі конкретних випадків охарактеризовано найчастіші суперечки між шляхтою та православним духовенством, їх вирішення та роль держави, в обличчі судочинства, досліджено фактор етноконфесійної неприязні у суспільстві.

Як результат, в роботі представлено комплексну картину процесу включення Правобережжя до Російської імперії та які наслідки це мало всередині «пост-річпосполитського» суспільства.

Зміст

Вступ.....	2
Розділ 1. «Оправославлення» Волині та декласація шляхти.....	5
1.1 Становище шляхти у першій половині ХІХ ст.....	5
1.2 Політика російських монархів щодо «польського питання» та «оправославлення».....	9
1.3 Становище православного духовенства та Православної Церкви на Правобережжі.....	15
1.4 Становище Римо-католицької та Унійної церков.....	18
1.5 Взаємодія шляхти з духовенством.....	24
Розділ 2. Конфлікти шляхти та православного духовенства.....	28
2.1 Земельні конфлікти.....	28
2.2 Фінансові конфлікти.....	36
2.3 Етноконфесійні конфлікти: «ми—вони». «Отступничество».....	38
2.4 Образа Православної Церкви.....	49
Висновки.....	58
Список використаних джерел та літератури.....	61

Вступ

Правобережжя України тривалий час належало до Речі Посполитої. З приєднанням даних територій у 1795 році до Російської імперії, російські монархи зіштовхнулися із особливостями організації та правами місцевого достатньо численного нобілітету.

Окрім цього, впродовж 40 років відбувались тектонічні зміни у конфесійній сфері. Православна Церква, як один із інструментів утвердження російської присутності, користувалась значною підтримкою держави, і розросталась за рахунок конфіскації майна Римо-Католицької та Унійної Церков. Остання була ліквідована і «возз'єднана» з Православною Церквою у 1839 році.

Імперська конфесійна політика руйнуючи той соціальний баланс, який усталився у взаємодії шляхти з ксьондзами чи унійними парохами у попередні століття. Тепер протеговане державною православною духовництвом суттєво зросло чисельно, і мусило вступати в формальну / неформальну взаємодію зі шляхтою. **Актуальність** цієї роботи зумовлена необхідністю дослідити цю ще недостатньо проаналізовану в історіографії взаємодію, враховуючи реакцію шляхти і православного духовенства, «іншування» на основі конфесійної приналежності, правовий контекст і його трансформації з урахуванням Листопадового повстання 1831 року, і найкраще це досліджувати на основі ретельного аналізу конкретних випадків. Шляхта територій, на яких було утворено Волинську губернію, переважно належала до католицької конфесії, тож в даному випадку контраст між православними і католиками був виразнішим.

Мета роботи — дослідити взаємодію поміщиків та православного духовенства в умовах проведення кампанії «оправославлення». Досягнення цієї мети передбачає виконання наступних завдань:

- 1) Проаналізувати історіографію та джерела дослідження
- 2) Охарактеризувати процес інтеграції католицької шляхти в імперське дворянство та збереження практик права патронату, а також становище

церковних структур і специфіку взаємодії православного духовенства зі шляхтою.

3) Дослідити приклади конфліктів та перебіг судових справ між шляхтою-поміщиками та православним духовенством.

Об'єктом дослідження є соціальні зміни та взаємини на приєднаних до Російської імперії наприкінці XVIII ст. українських теренах.

Предметом є конфлікти, які виникали між поміщиками та православним духовенством Волинської губернії (земельні, особисті, на релігійному підґрунті тощо).

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від приєднання теренів, на яких було створено Волинську губернію, внаслідок третього поділу Речі Посполитої 1795 року, і до кінця правління Миколи I, що дає змогу простежити, як на взаємодію вплинули наслідки Листопадового повстання 1831 року.

Територіальні рамки: Волинська губернія, як регіон зі значною часткою nobilitetu польського походження та католицької конфесії.

Методологічна база: метод аналізу та синтезу, історико-критичний метод, мікроісторичний підхід.

Історіографія

Тема інтеграції Правобережжя до Російської імперії неодноразово підіймалась низкою дослідників, які звертали увагу на різні аспекти цього процесу. Серед основних праць використаних в даній роботі щодо питання інтеграції, декласації та діалогу шляхти з російською владою неодмінно варто згадати дослідження Даніеля Бовуа; доробок Юрія Поліщука є комплексним дослідженням цього періоду саме з етносоціальних трансформацій; праці Валентини Лось висвітлюють тему етноконфесійної ідентичності населення та соціальної взаємодії між православними, уніатами та католиками; Ігор Сковчиляс та Наталя Старченко зосередились на вивченні неформальної взаємодії як всередині шляхетської спільноти, так і клієнтарно-патронатних відносинах між шляхтою та католицьким/унійним духовенством

в ранньомодерний час, що дає змогу краще зрозуміти ситуацію пізніше; Едуард Вінтер був сконцентрований на діалозі російського монарха з Папою Римським, та власне як це впливало на становище Римо-католицької Церкви в Російській імперії; Андрій Тіхонов—дослідник релігійних меншин Російської імперії та їх взаємодії з владою, яка так чи інакше обмежувала «іновірців» в їх потребах на користь православ'я.

Окрім того, у праці згадуються праці істориків імперської доби, зокрема Віталія Шульгіна, Володимира Антоновича та Михайла Юзефовича, для висвітлення тогочасних поглядів щодо «польського питання».

Джерельну базу становлять неопубліковані архівні справи з обласних архівів (Державні архіви Волинської, Житомирської, Рівненської областей) з фондів Ковельського повітового суду (ДАВО, Ф.363), Житомирського повітового суду (ДАЖО, Ф.2), Острозького повітового суду (ДАРО, Ф.22). Було використано 10 архівних справ з матеріалів слідства повітових судів Волинської губернії 1816—1853 рр., де фігурували порушення різного характеру: земельні, фінансові, етноконфесійні. Автор не зосереджується на одному конкретному повіті, намагаючись дослідити питання, яке стосувалось би всієї губернії. Зокрема події з проаналізованих справ відбувались у Житомирському, Луцькому, Ковельському, Володимир-Волинському, Кременецькому повітах.

Структура роботи складається зі вступу, двох розділів та висновків. У першому розділі підіймається низка питань, які необхідні для загального контексту та виокремлення факторів, які впливали на становище шляхти та православного духовенства. У другому розділі на наочних прикладах розглядаємо тогочасний правовий контекст, процес слідства та наслідки для обох сторін.

Розділ 1. «Оправославлення» Волині та декласація шляхти

1.1 Становище шляхти Волинської губернії у першій половині XIX ст.

Російська імперія внаслідок третього поділу Речі Посполитої приєднала до себе Волинь, регіон зі сформованим інститутом локальної еліти, до того ж переважно іншої віри. Процедура його включення в загальноімперський простір не могла пройти безслідно та мирно, адже російська влада зіткнулась зі «світоглядною» проблемою, що стосувалась локальних традицій врядування.

Валентина Шандра у своєму дослідженні зазначає, що імперська система була націлена на переорієнтацію правобережної еліти із патронально-клієнтарних відносин між шляхтою та магнатерією на суто служіння монарху¹. Шляхетська корпорація сприймала ознакою «шляхетства» в першу чергу «кров», тобто символічну причетність до нобілітету, а багатство чи землеволодіння відіграло уже другорядну роль, що резонувало з російським баченням «дворянства», де акцент ставився саме на землеволодіння². Окремо слід зачепити поняття «польськості», і з'ясувати у якому сенсі термін буде вживатися у даній роботі. У сучасній українській та західній історіографії, є два варіанти(не взаємовиключні, але тісно пов'язані) як це трактувати: 1)належність до шляхетської спільноти(всі стани: від чиншової шляхти до магнатерії); 2)конфесійна приналежність — «польськість» ототожнюється з католицизмом та/або з польською культурою(в більшості випадків це мова). Етнічна приналежність тут не є такою важливою, як ми бачимо, впродовж XVI-XVIII руська православна шляхта, здебільшого була полонізована, втративши свій основний маркер— православну віру, тож у переважній більшості саме в культурному і

¹ Шандра В. Українські суспільні інститути у взаєминах із російським самодержавством / Український історичний журнал № 4, 2010. — № 4 С.69.

² Поліщук Ю. "Польське питання" в політиці російського царизму на Правобережжі України (кінець XVIII - середина XIX ст.) / Інтермарум: історія, політика, культура. - 2018. - № 5. С.170.

конфесійному плані відносила себе до польського суспільства. Тож у даній роботі, термін «поляк/польський» буде вживатися переважно у значенні «шляхтич, католик за вірою, носій польської культури(говорить польською)».

Наприкінці XVIII ст. польське населення становило приблизно 265 тис. осіб з 3.4 млн усього населення Правобережжя, це приблизно 8%³, хоча Даніель Бовуа вважає дану цифру заниженою, і кількість шляхтичів могла бути близькою до 500 тис. на Правобережжі⁴. З цього польського населення, 135 тис. осіб чоловічої статі зараховували себе до шляхетського стану⁵, тобто враховуючи і жіночу стать, ми можемо зробити висновок, що майже всі поляки, або ті особи, які асоціювали себе саме з польською культурою, приписували собі шляхетне походження. Це дуже умовний підрахунок, що створював казусні ситуації у російських службовців, що можна охарактеризувати відомим висловом генерал-губернатора Д. Бібікова: «куди не плюнь—всюди шляхтич: погонич за каретою—шляхтич, сторож—шляхтич, фурман на козлах—теж шляхтич і тд.». За етнічним розподілом, на початку XIX століття, серед усієї шляхти, поляки становили 93% нобілітету⁶. Володимир Антонович у передмові до одного з томів АЮЗР пояснює це наступним чином: лише 1/10 частина шляхетства була польською саме за походженням⁷, всі інші—місцеві «руські» роди, які «латинізувались» або «ополячилились» (у тогочасному контексті це тотожні поняття з негативним підтекстом). «Латинізацію» місцевих православних родів у XVII-XVIII ст. вчений приписував Ордену Єзуїтів, які, начебто, з самого дитинства прищеплювали нащадкам знаних православних родів католицизм. Окрім того католицизм подавали як легітимізуючий фактор в РП, що спонукало православні роди «покидати рідну віру». Станом на другу половину XVII ст.

³ Там само, С.169.

⁴ Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. / Пер. з фр. З. Борисюк.—Львів, 2007С.58-60.

⁵ Поліщук Ю. "Польське питання" в політиці російського царизму на Правобережжі України (кінець XVIII - середина XIX ст.) / *Інтермарум: історія, політика, культура*. - 2018. - № 5, С.169-170.

⁶ Там само С.175.

⁷ Юзефович М. Передмова // Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. – Ч. 4: Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. – Т. I. – К., 1902. С.1.

православної шляхти майже не лишилось, «ополячилися»⁸. Імперські історики з найбільш відомих родів(або принаймні однієї з гілок роду), які залишилися православними, виокремлюють лише рід Четвертинських⁹.

Зосередимось на становому розподілі уже в межах шляхетства: найвпливовіша та найбагатша частка, магнатерія, обмежувалась декількома десятками родів; фільваркова, або ж «середня», займала теж малу частину, поступаючись дрібній безземельній (чиншовій) шляхті, яка переважно знаходилась на службі у впливовіших шляхтичів¹⁰, і її масова частка становила приблизно 80%, тобто більше 200 тис(якщо враховувати представників обох статей).¹¹ Саме даний прошарок нобілітету став основним об'єктом декласації у майбутньому, адже шляхта-землевласники були зацікавлені у співпраці з росіянами з корисних мотивів, на думку Даніеля Бовуа, це стосувалось збереження величезних маєтків¹². Цікаво, що проблему безземельної шляхти намагались вирішити як заможна шляхта, так і росіяни, передавши це право виключно землевласникам, адже обидві сторони вважали помилкою право голосу чиншовиків на сеймиках¹³.

Після приєднання Правобережної України, з 1793 року було видано декілька указів, які прирівнювали польську шляхту з російським дворянством. Як зазначає М. Бармак, кількість потенційних дворян з Правобережної України (більше 130 тис. ос., з них 38,5 тис у Волинській Губернії(не забуваємо, що мова йде саме про чоловіків)¹⁴) значно перевищила б число існуючого нобілітету в Російській імперії, якби не відбулося певного «відбору»: майновий ценз, що означало наявність маєтку й кріпаків (що відсіювало безземельну шляхту), і документальне підтвердження

8 Антонович В. Передмова // Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. – Ч. 1: Акты об унии и состоянии православной церкви с половины XVII века. – Т. IV. – К., 1871. С.11.

⁹ Там само, С.68.

¹⁰ Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). – Київ, 2012. С.127-128.

¹¹ Там само, С.144.

¹² Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. / Пер. з фр. З. Борисюк.—Львів, 2007 С.16-18.

¹³ Там само, С.58-60.

¹⁴ Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914)/ пер. М. Крисань, Москва, 2011. С.105

благородного походження, пошук якого затягувався на довгі роки¹⁵. Модель російського дворянства поступово накладалась на шляхетську спільноту, тобто поміщик, у розумінні нової влади, в першу чергу мав бути землевласником з підлеглими кріпаками¹⁶, Як зазначає Євген Чернецький, дворянські зібрання акцентували увагу саме на доказах шляхетного походження(герб, родовід, усні свідчення шляхетних осіб), відносячи на другий план володіння нерухомістю чи кріпаками¹⁷. З 1818 року за наказом Сенату було вилучено з реєстру дворян всіх тих шляхтичів, які підтверджували своє дворянство на усних свідченнях, надавши їм 2 роки для збору документального підтвердження, але даний процес неодноразово відстрочувався через клопотання дворянських зібрань продовжити термін на декілька років для пошуку відповідних паперів¹⁸. Остаточо усні свідчення перестали бути вагомим аргументом у Миколаївську епоху, коли генерал-губернатор Бібіков розпочав кампанію з посиленої декласації шляхти після Листопадового повстання. Тим самим традиційно шляхетський інститут, дворянські зібрання, які досить часто ухвалювали позитивні рішення щодо статусу «брата-шляхтича», не без свояцтва та корупції, втратив можливість розглядати та підтверджувати заявки на отримання дворянства. Далі цим питанням займались Центральна ревізійна комісія та Герольдія, органи контрольовані російськими чиновниками, які перевіряли рішення дворянських зібрань, акцентуючи увагу саме на позитивних вироках щодо дворянства¹⁹.

¹⁵ Бармак М. Легітимація та декласація шляхти Київської, Волинської та Подільської губерній наприкінці XVIII – на початку XIX ст. / *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. 2014, С. 12.

¹⁶ Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914)/ пер. М. Крисань, Москва, 2011. С.98.

¹⁷ Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XX ст.). Джерела, структура стану, роди. Біла Церква:, 2007.С.47

¹⁸ Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 pp. / Пер. з фр. З. Борисюк.—Львів, 2007. С.130.

¹⁹ Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XX ст.). Джерела, структура стану, роди. Біла Церква:, 2007с.40

У межах всього Київського генерал-губернаторства, частка шляхтичів-землевласників не перевищувала й 10%²⁰. Проблема для імперської системи полягала в тому, що десятки, а то й сотні, тисяч «псевдо-дворян», користуючись своїми привілеями уникала військової служби та сплати податків, тому логічним кроком стала делегітимація цього прошарку та його переведення в податний стан.

Влада доволі довго розбиралась, що робити з малоземельною шляхтою, чиншовиками чи просто «фальшивими шляхтичами», тож під категорію дворян потрапила значно менша, але більш впливова частина шляхтичів-землевласників. У 1828 році поступив імператорський наказ підготувати списки дворян, тож за результатами, у Волинській губернії після всіх «фільтраційних заходів», кількість дворян скоротилась до 4680 осіб, 2455 з яких належали до родової шляхти, інші були віднесені до когорти «арендарів»²¹. Досить значна частка поміщиків значилась як «дрібні», тобто їм підпорядковувалось до 100 кріпаків.²² Даніель Бовуа робить припущення, що шляхтичі-землевласники зосередились на примноженні своїх статків та безтурботному житті в маєтку замість військової або чиновницької служби²³.

1.2 Політика російських монархів щодо «польського питання» та «оправославлення»

Попервах, імперська влада активно намагалась інтегрувати шляхту в російське дворянство, але був дисонанс: приєднання регіону відбувалось під гаслом «возз'єднання православних», але локальна еліта, в переважній більшості, належала до католицької конфесії²⁴. Як підмітив Даніель Бовуа, проблема також полягала у кількості місцевої еліти: у порівнянні з іншими недавно приєднаними регіонами, Курляндія чи Малоросія, де до

²⁰ Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). – Київ, 2012. С.144.

²¹ Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914)/ пер. М. Крисань, Москва, 2011. С.172.

²² Там само, С.228.

²³ Там само, С. 230

²⁴ Поліщук Ю. "Польське питання" в політиці російського царизму на Правобережжі України (кінець XVIII - середина XIX ст.) / *Інтермарум: історія, політика, культура*. - 2018. - № 5. С.172.

привілейованого стану належала значно менша частка населення, сотні тисяч потенційних дворян з Правобережжя відчутно гальмували процес інтеграції²⁵. Окрім того, феномен даного регіону полягав у внутрішній системі шляхетських відносин, що не накладалось на російське уявлення про нобілітет²⁶.

Спочатку Катерина II на хвилі освіченого абсолютизму досить поблажливо підтвердила всі привілеї шляхти, намагаючись зробити їх лояльними, але повстання Костюшка 1794 року, яке знайшло підтримку серед шляхетства та католицького духовенства, стало поштовхом до активізації процесу русифікації і, паралельно, деполонізації регіону²⁷. Римо-католицька Церква, яка відіграла роль консолідації повстанського руху, потрапила під удар, і почався процес обмеження землеволодіння католицьких монастирів²⁸. Катерина II ставила акцент на централізацію губерній, як складових імперії, тобто максимальне залучення саме російських чиновників на місцях²⁹, навіть були плани переселення частини волинської шляхти у «внутрішні» губернії (Причорномор'я)³⁰, з метою їх асиміляції та «розсіювання». Але попри все, повстання Костюшка у порівнянні з подіями 1830-31 рр. було сприйнято відносно м'яко, хоч і мали місце реквізиції маєтків учасників та симпатиків. Це вирішувалось банальним перескладанням присяги і маєтності поверталися, за винятком коли шляхтич дійсно виділявся своїми антиросійськими поглядами³¹. Дана «великодушність» зумовлена страхом втратити цей регіон, не здобувши підтримки місцевої еліти зокрема, тому Катерина II була вимушена йти на поступки.

²⁵ Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. / Пер. з фр. З. Борисюк.—Львів, 2007. С.71-72.

²⁶ Там само, С.143.

²⁷ Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). – Київ, 2012 С.283-284.

²⁸ Там само, С.273-274.

²⁹ Там само, С.89.

³⁰ Там само, с.154

³¹ Поліщук Ю. "Польське питання" в політиці російського царизму на Правобережжі України (кінець XVIII - середина XIX ст.) / *Інтермарум: історія, політика, культура*. - 2018. - № 5 С.173-174.

Однак після смерті Катерини II, Павло I призупинив цей процес, взявши діаметрально протилежний вектор етнічної політики на новоприєднаних територіях, намагаючись зберегти традиційні для регіону форму управління, відновивши сеймики³². «Традиційні» посади в місцевих органах самоуправління, як маршалок та хорунжий, були включені в Табель про ранги³³. Але заможні шляхтичі не спішили займати чиновницькі посади, навіть якщо це стосувалось «традиційного польського самоврядування», делегуючи ці обов'язки біднішій шляхті або чиншовикам³⁴. Проблему величезної кількості шляхтичів, не вклинених в державний апарат, Павло I бачив у залученні їх в армійську структуру, пропонуючи посади унтер-офіцерів, залишав «відкриті двері» для поляків на чиновницькі посади³⁵.

Тут ми стикаємось з проблемою «спадковості» політики нового і попереднього монарха—як такої чіткої, послідовної лінії не існувало. Щодо мінливості ставлення держави до Римо-католицької Церкви, «оправославлення» чи майбутнього шляхти я можу виокремити два основні фактори: 1) персоналія імператора; 2) антиросійські виступи та реакція монарха. Ряд дослідників виокремлюють періоди, коли «оправославлення» було найактивнішим: 1) момент від приєднання Правобережжя до складу Російської імперії і до смерті Катерини II, наступники якої були менш «радикальними»; 2) Реакція Миколи I на Листопадове повстання, що в свою чергу було використано для того, щоб вирішити «польське питання» і ситуацію з Унійною Церквою. Для імперської історіографії період правління Павла I та Олександра I є «темною плямою», і характеризують його як *«окончателное окатоличеніе и ополяченіе высшаго сословія въ наших*

³² Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). – Київ, 2012, С.90.

³³ Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. / Пер. з фр. З. Борисюк.—Львів, 2007. С.153.

³⁴ Там само, С.159.

³⁵ Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). – Київ, 2012, С.90.

западныхъ областяхъ»³⁶. Як зазначає Юрій Поліщук, імперська політика щодо шляхетства до Листопадового повстання діяла за принципом «батога та пряника», тобто з однієї сторони продовжувалась делегітимація малоземельної шляхти та придушення активності польського нобілітету в регіоні, з іншої влада не відкидала можливості залучити «новоспечених» дворян в державний апарат³⁷. Паралельно, хоч і дуже повільно, збільшувалась частка російського населення (більшість з них дворяни та чиновники), яке в більшості випадків осідало в містах і перебирало адміністративні посади зайняті поляками³⁸. Це не означало, що поляки були повністю витіснені з управління регіоном, але першочергово надавалась перевага російським чиновникам, здебільшого військовим. Поляки могли бути призначеними на посаду, як виразився Ю. Поліщук «по-перше, в обмеженій кількості, по-друге, здебільшого на другорядні посади і, по-третє – тоді, коли не вистачало «своїх» чиновників»³⁹. Чиновницький апарат у правобережних губерніях не допускав повного включення місцевих польських представників, і тому це призводило до «добровільно-примусової» самоізоляції від урядування та державної служби на користь розвитку свого маєтку/господарства⁴⁰. Приблизна кількість залучених у бюрократичний апарат поляків на початок ХІХ ст. становила приблизно 20% проти 40% росіян⁴¹. Як зазначає Даніель Бовуа, до 1840 року, до реформ генерал-губернатора Бібікова націлених на придушення польського самоврядування, посади у повітових судах займали переважно шляхтичі⁴², і це могло, напевно, впливати на «м'якість» судових рішень, з чим стикнемось в другому розділі.

³⁶ Юзефович М. Передмова // Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. – Ч. 4: Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. – Т. I. – К., 1902. С.6.

³⁷ Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). – Київ, 2012. С.112-113.

³⁸ Там само, с.123

³⁹ Там само, с.128

⁴⁰ Шандра В. Українські суспільні інститути у взаєминах із російським самодержавством / *Український історичний журнал*. № 4, 2010. — С.69.

⁴¹ Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). – Київ, 2012, С.128.

⁴² Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та Українськими масами(1831-1863) / Пер. з фр. З. Борисюк. / Наук. ред. В. Шандра, Н. Яковенко—Київ, 1996. С.225.

Дворяни російського походження переселялись на Правобережжя не дуже охоче, не зважаючи на підтримку імперської влади у вигляді пільг, тому російський нобілітет не був вагомим важелем впливу у даному регіоні, хоч і ті, наважились переїхати у західні губернії, здебільшого обіймали чиновницькі посади⁴³. Русифікація та деполонізація набрала обертів уже після Січневого повстання 1863 року, але це вже трошки не той період, який ми розглядаємо. Щодо співвідношення помість польських і російських дворян, то станом на 1861 рік, це було 16:1 (2720 / 160 осіб)⁴⁴, логічно, що російських поміщиків було менше до 1861 року.

Лише з приходом Миколи I та його жорсткою реакцією на Листопадове повстання «оправославлення» та деполонізації стали найінтенсивнішими. Українська історіографія наголошує на тому, що контрзаходи включали в себе як репресії щодо учасників, так і в більш широкому плані, використані для остаточного вирішення питання Унійної Церкви та зменшення впливу Римокатолицької Церкви. Досить цікавим поглядом на політичну ситуацію на Волині після подій 1830-31 рр. є праця професора історії Київського університету св. Володимира, Віталія Шульгіна. Даний автор цікавий тим, що його праця видана в 1864, тобто там кидається в очі «свіжа» реакція імперської інтелігенції на Січневе повстання і, знаючи про лояльність Шульгіна до самодержав'я, це має негативне забарвлення. Дана праця є інтерпретацією суспільного ладу станом на 1830-1840-і роки, і історик намагався віднайти причини зовсім недавніх заворушень, апелюючи до недостатньої уваги Миколи I щодо вирішення «польського питання», що резонує з сучасним баченням цієї постаті як «полонофоба». Але ми маємо розуміти, що це погляд ангажованої людини тієї епохи, тож деякі тези щодо річпосполитського суспільства можуть бути навмисно емоційно забарвленими та гіперболізованими. Серед наслідків для шляхтичів та найбільших проблем «самодержав'я», які виокремлював Шульгін, стала тема

⁴³ Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). – Київ, 2012, С.155.

⁴⁴ Там само, с.134

покарання причетних до повстання: «Одни помещики не были компрометированы, другие вышли из воды сухими, третьи были прощены— все сохранили свои имена— а имена замешанных в мятеже и осужденных перешли или к их родичам, или конфискованные в казну, были сдаваемы в арендное содержание большею частию польским шляхтичам...»⁴⁵. Також з праці Шульгіна варто виокремити суспільне явище «шпигуноманії», де підозрювали польський елемент, зокрема магнатів чи ксьондзів, в підготовці кадрів до державного перевороту⁴⁶. Важко визначити, чи це саме характерна риса настроїв імперської еліти після Січневого повстання, і чи було воно актуальним в 1830-40 рр.

З заслуг Миколи I, Віталій Шульгін виділяв вирішення питання Литовського статуту, який все ж таки був скасований у 1841 році. Хоч і самі поляки, на думку Шульгіна, начебто, його взагалі не знали(апелюючи до того факту, що на всю губернію знайдеться декілька друкованих примірників), для них це був місточок з пам'яттю «втраченого краю», Речі Посполитої, і поки існує цей «пам'ятник» застарілих законів, поляки постійно будуть згадувати про «дні минулої слави»⁴⁷. Для даного автора Литовський статут був світоглядною проблемою — поки існує сама пам'ять про нього, будуть постійно виникати проблеми зі злиттям зі всією імперською системою. Ліквідація Статуту стала одним із методів формування асимільованого імперського суспільства, яке живе згідно однаковому закону, без преференцій окремій регіональній еліті⁴⁸. Також несправедливим, на думку Шульгіна, було те, що російське дворянство вимушене жити «під ярмом закону польського»⁴⁹. Виникала юридична колізія, коли паралельно існувало два законодавства: за Литовським Статутом вирішувались внутрішні конфлікти шляхетства(та російського дворянства), але водночас російські закони займалось делегітимацією «шанувальників» шляхетських законів. Також,

⁴⁵ Шульгин В. Югозападный край в последнее двадцатипятилетие (1838-1863), Киев, 1864 С.7.

⁴⁶ Там само, С.58-59.

⁴⁷ Там само, С.26.

⁴⁸ Там само, С.65.

⁴⁹ Там само, С.66.

окрім Литовського Статуту, шляхта користувалась Грамотою дворянам від 1785 року, що дозволяло доволі широко трактувати різні прецеденти⁵⁰. З інших проблем Статуту— його неефективність через затягування судових процесів на десятиліття, що теж резонувало з імперським бюрократичним апаратом, який вирішував подібні справи в рази швидше. Тобто, до 1841 у правобережних губерніях існував «юридичний хаос», імперські закони дуже часто ігнорувались⁵¹.

1.3 Становище Православної Церкви на Правобережжі

Станом на 1795 рік Православна Церква перебувала у досить скрутному положенні як у матеріальному плані, так і в кількості духівників і їх соціальному положенні. На початок XVIII ст. існувала лише Луцько-Острожська (у 1712 році перейшла в Унію) єпархія на Правобережжі. До другого поділу Речі Посполитої на Правобережжі знаходилося 14 православних монастирів та 182 церкви, які підпорядковувалися одній з 7 протопопій Переяславської єпархії⁵², тобто окремої православної єпархії на території Речі Посполитої не існувало. Імперська історіографія відзначає, що до включення цих земель в склад Російської імперії, Православна Церква, як інституція, не мала цілковитого юридичного захисту, чим начебто користались шляхтичі, вчиняючи наїзди чи розбій. Загалом становище православних XVII-XVIII ст., Володимир Антонович у передмові до одного з томів Архіву ЮЗР, окреслює як «гонимих всюди», ставлячи акцент на сваволі шляхти⁵³. Але це варто сприймати як навмисно гіперболізований виклад. Знову, як у випадку з працею Віталія Шульгіна, ми стикаємось з характерними кліше тогочасної історіографії: релігійний фанатизм

⁵⁰ Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. / Пер. з фр. З. Борисюк.—Львів, 2007. С.152.

⁵¹ Щетінін О. В. Міжконфесійні конверсії на Правобережній Україні в 1793– 1830 рр. Освітній дискурс: збірник наукових праць. 2021, Вип 36 (8–9) С.92.

⁵² Щетінін О. В. Міжконфесійні конверсії на Правобережній Україні в 1793– 1830 рр. Освітній дискурс: збірник наукових праць. 2021, Вип 36 (8–9) С.88.

⁵³ Антонович В. Передмова //Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. – Ч. 1: Акты об унии и состоянии православной церкви с половины XVII века. – Т. IV. – К., 1871. С.33.

шляхтичів, який закінчувався побоями для православного духовенства, користолюбність та відчуття власної вищості як в релігійному плані, так і соціальному— «православ'я—релігія мужиків», на контрасті зі ксьондзами, які теж в більшості походили зі шляхетських родин⁵⁴.

Спостерігається закономірність: на Сході Правобережжя(Київська губ.) було пропорційно більше православних храмів та вірян, ніж на Заході(Волинська губ.) чи Південному-Заході (Поділля), що пов'язано з близькістю /віддаленістю до Польщі⁵⁵.

Катерина II частково опиралась на міфотворчий аспект про єдність усіх східних слов'ян, консолідуючим фактором якого було православ'я. Зі становленням російського контролю над цими територіями, православ'я отримало значну підтримку на законодавчому рівні. Про це свідчить ряд наказів та маніфестів: «Про вільний перехід уніатів та римо-католиків до православ'я» від 18.03.1797, «Про заборону виходу з православ'я новонаверненим» того ж 1797 року, «Про заборону проведення уніатських богослужінь в населених пунктах, де є православні» від 1799⁵⁶. З однієї сторони, перехід католиків чи уніатів в православ'я цілком заохочувався, з іншого боку, якщо особа, навернена в православ'я, з різних причин хоче змінити конфесію, то це переслідувалось законом.

Іншою проблемою став колосальний кадровий голод кліриків РПЦ. Це намагались вирішувати направленням духовенства з внутрішніх губерній та випускників семінарій. Про темпи цього «переселення» свідчить дослідження Ю. Поліщука, за яким, на кінець XIX ст., росіяни або вихідці з українських лівобережних губерній становили 42% духівництва серед всіх конфесій⁵⁷. Як зазначає О. Щетінін, дефіцит кадрів РПЦ вдалось вирішити лише через декілька десятків років, хоч кількість священнослужителів лиш

⁵⁴ Там само, С.58.

⁵⁵ Там само, С.56.

⁵⁶ Щетінін О. В. Міжконфесійні конверсії на Правобережній Україні в 1793– 1830 рр. Освітній дискурс: збірник наукових праць. 2021, Вип 36, С.89.

⁵⁷ Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). – Київ, 2012. С.135.

зростала, але була ще інша проблема, яка супроводжувала РПЦ постійно— мала кількість причетників⁵⁸, тобто світських людей(дячки, читці, співаки, паламарі...). За підрахунками Ю. Поліщука, станом на 1835 рік, на Правобережжі кількість духовенства різних конфесій становила: уніатів— 1135, римо-католиків—2258, православних—11930 осіб⁵⁹, тобто останні склали приблизно 80%, абсолютну більшість.

Серед проблем Православної Церкви, Віталій Шульгін виділяє питання підготовки пастирів, їх «індиферентизм» (байдужість) і залежність від місцевих землевласників, які в більшості були католиками. Звідси неможливість знаходити гроші на будівництво чи утримання православних церков, і вина в цьому, на думку Шульгіна, як і держави, яка не могла залучити величезні кошти, так і місцевих шляхтичів, які не хотіли виділяти фінанси⁶⁰. Даніель Бовуа робить припущення, що ненадання фінансової підтримки зі сторони шляхти колишнім одновірцям, варто сприймати як свідомий опір русифікації⁶¹. Єдине, в чому виграла Православна Церква, була чисельність, що досягалося обмежувачами для інших конфесій законами, прозелітизмом та «православним десантом», в іншому плані виграла Римо-католицька Церква, як каже автор, завдяки прихильності поміщиків-католиків, які робили немалі пожертви «своїм патерам»⁶², та «органічність» католицьких ксьондзів у суспільстві.

Також Шульгін доволі «самокритично» висловлюється про сприйняття оточуючими православних попів, враховуючи їх бідність і неосвіченість на фоні «польських патерів», та проблему «інакшості»: католицький ксьондз діяв *«дружно и последовательно, не опираясь на ни какую внешнюю, полицейскую силу»*, православне духовенство, в свою чергу, *«стеснено в этой*

⁵⁸ Щетінін О. В. Міжконфесійні конверсії на Правобережній Україні в 1793– 1830 рр. Освітній дискурс: збірник наукових праць. 2021, Вип 36, с.90

⁵⁹ Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). – Київ, 2012. С.278.

⁶⁰ Шульгін, В. Югозападный край в последнее двадцатипятилетие (1838-1863), Киев, 1864 С.11.

⁶¹ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та Українськими масами(1831-1863) / Пер. з фр. З. Борисюк. / Наук. ред. В. Шандра, Н. Яковенко—Київ, 1996. С.311.

⁶² Там само, С.20.

свободе действия—церковною бюрократией, формализмом, излишнею примесью в духовном ведомстве официальной казенной стихии»⁶³.

Враховуючи «непопулярність» православ'я на контрасті з католицизмом в плані підходів до пастви, влада заборонила переходи в латинство.

Щодо розширення матеріальної бази православних монастирів чи храмів, то вона відбувалась за рахунок секвестру католицької чи уніатської власності: будівлі(храми чи монастирі) та земельні ділянки⁶⁴. Ю. Поліщук надає статистичні дані, згідно яких на Правобережжі на 1835 рік, РПЦ належало 3929 церков та 33 монастирі, РКЦ— 383 костьоли та 33 монастирі, УЦ—139 церков та 8 монастирів⁶⁵.

О. Бундак зазначає, що церковне землеволодіння мало службовий і корпоративний характер⁶⁶, тобто це було колективним майном прив'язаним до конкретної церкви / монастиря. І внаслідок послідовних реформ, православне духовенство де-факто відіграло роль дрібних поміщиків в економічній системі регіону⁶⁷. Про конфлікти, які виникали на цьому поприщі, присвячено окремий підрозділ, тож повернемося до цього пізніше.

1.4 Становище Римо-католицької та Унійної церкви

Доцільність даного підрозділу зумовлена тим, що Римо-католицька Церква сприймалась Російською імперією як один із консолідуючих факторів річпосполитського суспільства, адже католицизм, як вже згадувалось, був найпоширенішою конфесією серед локальної еліти, і його варто сприймати як етноконфесійний маркер. Тому, кампанія «оправославлення» Волині та формування єдиного загальноімперського простору, окрім руйнування шляхетського інституту, передбачала зменшення впливу «конкурентів».

⁶³ Там само С.22-23.

⁶⁴ Бундак О. Деякі питання релігійного життя Волині в першій половині XIX століття/ *Український селянин : Праці Науково-дослідного інституту селянства*. Вип. 11 Черкаси, 2008. С.145.

⁶⁵ Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). – Київ, 2012. С.278.

⁶⁶ Бундак О. Деякі питання релігійного життя Волині в першій половині XIX століття/ *Український селянин : Праці Науково-дослідного інституту селянства*. Вип. 11 Черкаси, 2008. С.145.

⁶⁷ Там само, с.146

Деякі моменти, де зіставлені дані щодо матеріального становища, кількості духовенства, суспільного сприйняття різних конфесій та проблему обмежуючих законів було досліджено в попередньому підрозділі, тож розглянемо питання особистого ставлення російських монархів до РКЦ, адже і в цьому плані політична лінія не була послідовною. Дослідник відносин царату та Апостольського престолу, Едуард Вінтер виокремлює наступні моменти, які впливали на взаємини Санкт-Петербургу і Риму: 1) особисті переконання та якості Папи та російських монархів; 2) посередництво російських послів та папських нунціїв, та їх вислови, що не співпадали з інтересами в «центрі» (до прикладу висловлення підтримки папським нунцієм Дуріні щодо Барської конфедерації⁶⁸); 3) діяльність єзуїтів в Російській імперії після офіційного розпуску ордену у 1772 році.

Як зазначає Ю. Негода, ще до поділів РП, згідно «Регламенту, данним Санктпетербургской римско-католической церкви» від 1769 року прийнятим Катериною II, РКЦ на рівні з ПЦ підпорядковувалась державній юрисдикції імперії, що було прийнято без попереднього узгодження з Папою⁶⁹. Папські розпорядження мали спочатку бути доставлені на розгляд Сенату, який надалі вирішував чи втілювати їх, що підривало основні засади РКЦ в плані прямого підпорядкування Папі⁷⁰. Андрій Тихонов зазначає, що контакти «російських» католиків та Апостольського Престолу були зведені до мінімуму, адже заборонялась присутність представників Риму на території імперії (це доходило навіть до того, що деякі папські булли не публікувались), що підпорядковувало Римо-католицьку Церкву повністю державі⁷¹. Дослідниця Т. Тхоржевська окреслює даний процес як законодавче забезпечення, яке б обмежувало діяльність Римо-Католицької Церкви ще до приєднання основних «окатоличених територій» Правобережжя, що сприяло

⁶⁸ Вінтер Е. Папство и царизм / пер. с нем. С.Раскина, Р.Крестянинова. Москва. 1964 С.152.

⁶⁹ Негода, Ю. Повне зібрання законів Російської імперії як джерело з історії конфесій України XVIII-XIX ст. *Наукові праці. Історія*, 198(186). 2012. с.57

⁷⁰ Тхоржевська, Т. "Конфесійна політика російського царату щодо католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII—на початку XIX ст." *Інтелекція і влада. Серія: Історія* 8 (2006), С.61.

⁷¹ Тихонов А. Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII—начале XX в. СПб. 2007 С.80.

б майбутній «конфесійній асиміляції».⁷² Як припускає Е. Вінтер, відсутність різкої реакції Риму зумовлена лиш недавнім обранням нового Папи, Климентія XIV, «схильного до поступок», як його характеризують⁷³.

Місцевим католицьким єпископам за Катерини II на теренах Волині та Поділля було надано можливість, фактично, монополізувати управління єпархіями та абстрагуватися від впливу архієпископа, що на думку Юрія Поліщука обмежувало зовнішній вплив на клір зі сторони Апостольської столиці, забезпечуючи їхнє прихильне ставлення до вирішення «уніатського питання» російськими методами, та роздробити внутрішній устрій структури католицького церковного управління⁷⁴. До «реформи» Катерини II вся територія «католицької» Волині була у складі однієї дієцезії (єпархії), поділеної на 14 деканатів(протопопій).

Павло I в очах Риму мав позитивний образ, особливо на контрасті з Катериною II, особливо це стосувалось його «податливості»⁷⁵, покровительству католицьким орденам⁷⁶, реакціонізму та негативного ставлення щодо Французької революції⁷⁷, та як він сам казав «я більше католик, ніж сам Папа»⁷⁸. Новий імператор шляхом компромісу з Папою скасував деякі попередні рішення Катерини II, навіть якщо це шкодило «державній» релігії, Як зазначає Даніель Бовуа, Павло I міг оголосити «акт возз'єднання» на 40 років раніше(мається на увазі ліквідація УЦ 1839 р.), якби дотримувався курсу Катерини II⁷⁹. Павло I відновив уніатські єпископства саме під егідою Римо-католицької Церкви⁸⁰, адже в його очах Унійна Церква—це «ні риба, ні м'ясо». Тож завдяки очевидній симпатії

⁷² Тхоржевська, Т. "Конфесійна політика російського царату щодо католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII—на початку XIX ст." *Інтелегенція і влада. Серія: Історія* 8 (2006), с.60

⁷³ Вінтер Е. Папство и царизм / пер. с нем. С.Раскина, Р. Крестьянинова. Москва. 1964 С.151.

⁷⁴ Поліщук Ю. Російська православна церква, як інструмент колонізаторської політики царизму на Правобережній Україні (кінець XVIII – середини XIX ст.), *Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України]*. - 2006. - Вип. 30(2). – С. 448.

⁷⁵ Вінтер Е. Папство и царизм / пер. с нем. С.Раскина, Р. Крестьянинова. Москва. 1964 с.195-198.

⁷⁶ Там само, С.199.

⁷⁷ Там само, С.209.

⁷⁸ Там само, С.203.

⁷⁹ Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914)/ пер. М. Крисань, Москва, 2011. С.497.

⁸⁰ Вінтер Е. Папство и царизм / пер. с нем. С.Раскина, Р. Крестьянинова. Москва. 1964 С.198.

імператора до Апостольського престолу, Римо-католицька Церква відновила позиції після реформ Катерини II, і до того ж взяла під контроль Унійну Церкву.

Олександр I відійшов від занадто ревного зближення з Римом, зайняв нейтральну позицію і тримав Папу та його нунціїв на відстані витягнутої руки, але від ідеї підпорядкування Римо-католицької Церкви державі не відмовився. Як описує Едуард Вінтер даний період, російський монарх та Папа, як оплоти реакціонізму в Європі, перебували у стані невизначеності, намагаючись встановити контроль один над одним⁸¹. Але попри все, Олександр I обіцяв Папі «оточити католиків в Росії благодійною братською турботою»⁸². Дослідник також виокремлює послідовність Олександра I з баченням його батька, бажанням об'єднати католицизм та православ'я, опираючись на міф, що імператор перед смертю хотів стати католиком⁸³, але це досить сумнівний аргумент, який згадується лиш в одному листі нунція.

Станом на початок XIX ст. виникла проблема з католицькими духівниками, які пропонували уніатському населенню альтернативу нав'язуваній православної вірі, а саме перехід на латинський обряд, щоб отримати протекцію Риму і таким чином зменшити можливість навернення до Синодальної Церкви⁸⁴. Виокремився цілий пласт «латинських уніатів», які притримувалися своєї віри, юридично будучи католиками. Це спричиняло напругу між трьома конфесіями, унійні ієреї вбачали в цьому перешкоджання їхній діяльності, адже сприймали себе як повноцінний суб'єкт у релігійному житті Правобережжя, тому навіть імператор мав втрутитись видавши відповідний указ⁸⁵, в якому зазначалося, що Унійна церква знаходиться під покровительством Синоду⁸⁶ і забороняється *«прикасається къ убѣжденію*

⁸¹ Там само, С.245.

⁸² Там само, С.252.

⁸³ Там само, С.253.

⁸⁴ Білик В., Карліна О. Жива спільнота в імперському світі: Луцька греко-унійна єпархія кінця XVIII – першої третини XIX століть. Львів, 2018, С.78.

⁸⁵ О защищеніи униатов от притеснений, чинимых им местными католическими консисториями. Именной [указ], данній белорусскому военному губернатору Михельсону. 1803. Июля 4 // ПСЗ РИ. Собрание первое, т. XXVII, № 20 837. Санкт-Петербург 1830. С. 722-723.

⁸⁶ Там само. С. 723.

совѣсти въ дѣлахъ вѣры,.... Воспретить имъ (католикам) всякое совращеніе народа изъ Уніи въ обрядъ Римско-Католическій»⁸⁷. Наступний акт від 15 липня 1804 року підкреслював необхідність захисту новонавернених та заборону спроб «переманювання» уніатів до латинських душпастирів⁸⁸. Дані укази сприймалися як реакція на порушення віротерпимості зі сторони католиків, та мали повернути прихожан до Унійної Церкви. Таким чином на законодавчому рівні обмежувались контакти уніатських парафіян з римо-католиками. Подібних законів за наступні роки було видано декілька, але на практиці вони часто порушувались, і латинські парохі продовжували брати під свою опіку уніатів⁸⁹. В таких умовах недовіри населення до православного кліру та обмеження їх контакту з католицькими духовниками, російською владою була обрана тактика ізоляції від інших конфесій Унійної Церкви, але зі збереженням суб'єктності. В історіографії, політика Павла I та Олександра I характеризується як «ліберальна», порівнюючи з методами Катерини II, але говорити про заявлену «свободу віросповідань» проблематично, адже тиск в сторону уніатських прихожан зберігався, хоч і не був таким явним і давав ілюзію вибору.

Микола I, відомий нам як форматор ідеології «самодержав'я-православ'я-народність», та той, хто остаточно ліквідував Уніатську церкву. Використовуючи внутрішні конфлікти унійного білого та чорного духовенства, він зумів обставити завершення діяльності цієї конфесії, як ініціативу самих духовників. Одним із таких рупорів пропаганди «возз'єднання» став Йосиф Семашко, представник нового покоління уніатського духовництва, яке з'явилося після початку кампанії «оправославлення». У 1827 році він виклав на папері своє бачення

⁸⁷ Там само. С.723.

⁸⁸ О недопущении никаких соблазнов, достоинству господствующей веры противных, и о предавании виновных суду при самом пресечении каковых-либо притязаний от католического местного духовенства к униатам. Именной [указ] объявленный белорусскому губернатору министром внутренних дел. 1804. Июля 15 // ПСЗ РИ. Собрание первое. т. XXVIII, №21 400. Санкт-Петербург 1830. С.454-455.

⁸⁹ Білик В., Карліна О. Жива спільнота в імперському світі: Луцька греко-унійна єпархія кінця XVIII – першої третини XIX століть. Львів, 2018 С.82.

майбутнього УЦ, де апелював до шкідливості взаємодії католиків і уніатів⁹⁰ (досить часто спільні богослужіння проводилися польською мовою, «для народа невнятною»). Семашко доводив, що самі унійні священники охоче «латинізувалися», розмивали власну уніатську ідентичність, несвідомо створивши підґрунтя для поширення католицизму серед прихожан. Основний мотив пропозиції Семашка—розірвати зв'язок Римо-католицької та Унійної Церков на адміністративному рівні⁹¹. Він думав, якщо хоч трохи віддалити уніатів від католиків, та водночас «направити» їх у правильне русло, шляхом правильного виховання, освіти єдиною державною мовою (тобто російською) священників, прищеплення любові до «своєї отчизни»⁹², то це б відразу дало свої плоди до зближення Унійної та Православної Церков. Дана візія цілком сходилась з державною політикою та знайшла своїх прихильників у вищих колах, зокрема Микола I підтримав цю ідею⁹³. Це, звичайно, позначилося на кар'єрі Семашка, яка пішла стрімко вверх, адже він отримав сан єпископа у 31 рік. Ще доволі «вчасно» у 1838 році помер унійний митрополит, Йосафат Булгак, що у подальшому розв'язало руки Православній Церкві для ліквідації інституції загалом⁹⁴. Проблему Римо-католицької Церкви Микола I хотів вирішити кардинально—конфіскувати все майно та перевести у державну власність, але підтримки серед губернаторів він не знайшов, тож відклав це питання⁹⁵.

⁹⁰ Унія в документах : [збірник] / [сост.: В. А. Теплова, З. И. Зуева ; глав. ред. И. В. Оржеховский]. – Минск., 1997 С.430.

⁹¹ Білик В. Участь греко-уніатських ієрархів у ліквідації унійної церкви в Російській імперії в 30-х рр. XIX ст. / *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки.* - 2014. - № 7. С.26.

⁹² Унія в документах : [збірник] / [сост.: В. А. Теплова, З. И. Зуева ; глав. ред. И. В. Оржеховский]. – Минск., 1997 С.430.

⁹³ Білик В. Участь греко-уніатських ієрархів у ліквідації унійної церкви в Російській імперії в 30-х рр. XIX ст. / *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки.* - 2014. - № 7.С.26.

⁹⁴ Поліщук Ю. Російська православна церква, як інструмент колонізаторської політики царизму на Правобережній Україні (кінець XVIII – середини XIX ст.), *Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України]*. - 2006. - Вип. 30(2). - С.449.

⁹⁵ Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914) / пер. Мария Крисань, Москва, 2011. С.494.

Листопадове повстання, однією з причин якого став захист католицизму від надмірного контролю та порушення основних канонів з боку держави⁹⁶, мало свій вплив на становище Римо-католицької Церкви, що ми бачимо з низки розглянутих указів та тих, які фігуруватимуть у дослідницькому розділі. Микола I сприймав «польський» католицизм як *«маску, за якою скриваються революційні вождєлення, де само духовенство більше занято земными делами, чем духовными»*⁹⁷, тобто в його очах дана конфесія була політизованою поляками, і католицизм необхідно було «розполячити»⁹⁸. Окрім цього 2\3 всіх католицьких монастирів Правобережжя було конфісковано і передано у володіння Православної Церкви (61 з 86)⁹⁹. Також, всім неправославним духівникам заборонялось провадити місіонерську діяльність, тож дану нішу монополізувало православне духівництво¹⁰⁰, чи успішно і якісно вони користалися цією можливістю—інше питання. Андрій Тихонов відзначає, що Російська імперія, відрізавши Римо-католицьку Церкву від Папи, зуміла побудувати аналогічну з Православною Церквою систему організації та управління над католицьким духовенством, інакше кажучи сформувавши «нову державну церкву»¹⁰¹.

1.5 Взаємодія шляхти з духовенством

У таких «приземлених» умовах, взаємодія між шляхтичами та представниками інших важливих соціально-значимих спільнот, зокрема духовенство, досить часто будувалась на неформальних відносинах. Ми стикаємось з давньою традицією річпосполитського суспільства—клієнтарно-патронатні відносини. Як вказує Наталя Старченко, такі

⁹⁶ Тихонов А. Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII—начале XX в. СПб. 2007. С.91.

⁹⁷ Там само, С. 96.

⁹⁸ Там само, С.96

⁹⁹ Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). – Київ, 2012, С.279.

¹⁰⁰ Щетинін О. Міжконфесійні конверсії на Правобережній Україні в 1793– 1830 рр. Освітній дискурс: збірник наукових праць. 2021, Вип 36 (8–9) С.88.

¹⁰¹ Тихонов А. Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII—начале XX в. СПб.2007 С.93.

відносини будувались на нерівноправності осіб¹⁰², що цілком накладається не тільки на модель «шляхтич—шляхтич», а й «шляхтич—ксьондз/єпископ», і діяли за принципом «дару-віддару»¹⁰³. Католицька церква станом на початок ХІХ ст. все ще зберігала свої позиції і користувалась підтримкою шляхти й після включення в склад Російської імперії.

«Право патронату», як його окреслив Ігор Сकोчиляс, є прикладом таких неформальних відносин, побудованих на економічній та юридичній залежності релігійної установи від поміщика, які часом призводили до узурпації, що проявлялось у перебиранні шляхтичем-ктитором обов'язків білого духовенства¹⁰⁴, тобто призначення «зручного» священника у «своїй» церкві. Різні роди, які були засновниками якогось храму чи монастирю (колятори), були тісно пов'язані з управлінням цієї установи, і неформально могли вважати його «своїм»¹⁰⁵. Божий дім у більшості випадків також відігравав роль родової усипальниці, яка пов'язувала храм/монастир з шляхетським родом на символічному рівні.

Натомість, за фінансової підтримки поміщиків, католицьке духовенство, на рівні окремого костюлу чи монастиря, могло всіляко розвивати своє господарство, збільшуючи прибуток. І. Фицик зазначає, що найпоширенішою формою таких господарств були маєтки-фільварки, їм могли належати млини, сінокоси, орні землі тощо¹⁰⁶. Однак, включення цього регіону до Російської імперії спричинило тектонічні зміни щодо церковного землеволодіння. Католицькі церкви чи монастирі з усім приписаним майном та земельними ділянками передавалися до Православної Церкви¹⁰⁷, часто не заглиблюючись у юридичні моменти щодо власності, що могло спричинити земельні

¹⁰² Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина ХVІ – ХVІІ століття) / К.: 2014. С. 61.

¹⁰³ Там само. С.77.

¹⁰⁴ Сकोчиляс І. Польське «право патронату» та особливості правового становища Галицької (Львівської) єпархії в ХV-ХVІІ століттях // Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарних наук. Вип. 10. Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея. Львів: Вид-во ЛКА, 2011. с.5

¹⁰⁵ Антонович В. Передмова // Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. – Ч. 1: Акты об унии и состоянии православной церкви с половины ХVІІ века. – Т. ІV. – К., 1871, С.47-48.

¹⁰⁶ Фицик, І. (2015). Правобережна шляхта в релігійно-конфесійному просторі регіону (кінець ХVІІІ–перша третина ХІХ ст.). *Наукові праці. Історія* Вип. 251 С.19.

¹⁰⁷ Там само, С.7.

конфлікти з поміщиками, які надавали певні ділянки у користування католицькій установі на основі вищезгаданого «право патронату» або інших проявів неформальних відносин (більш детально розглянемо на існуючих прикладах). Відтоді, церковні маєтки вважалися державною власністю де-юре, згідно висновку М. Бурдіна, духовенство виступало як «корпоративний власник-користувач» цього майна¹⁰⁸, що означало руйнування традиційного інституту церковного землеволодіння і порушення неформальних контактів між поміщиками та католицькими духівниками.

Взаємодія між православним священником та шляхтичем-колятором була доволі складною. «Новий» духівник мав «вклинюватись» у ці відносини з ряду причин. Віталій Шульгін зазначає, що через недостатню фінансову підтримку від держави, православний священник мусив виживати з пожертв прихожан або *«в следствие той же необходимости не пропасть съ голода, ставиль православного священника въ полную зависимость отъ польскаго помещика»*¹⁰⁹. Тим самим це змушувало духівника *«смотреть сквозь пальцы на многое, вредное религиознымъ интересамъ своей паствы»*¹¹⁰. Тобто матеріальні проблеми були нагальніші, ніж питання правочинності, і священнику доводилось йти на компроміс, підтримуючи неформальні відносини з місцевим шляхтичем та закриваючи очі на питання державної політики щодо релігії заради виживання. Як зазначає Володимир Антонович у вступному слові до одного з томів АЮЗР, *«судьба православного священника и его прихожанъ зависела отъ расположения духа, каприза или корыстолюбія владельца села или местечка»*¹¹¹. Але знову ж таки, ми не можемо встановити риси характеру кожного шляхтича чи духівника, кожен їх «діалог» складався по-особливому, і виокремити якесь правило, і тим паче екстраполювати його на всю систему відносин не варто. Імперські автори

¹⁰⁸ Там само, С.8.

¹⁰⁹ Шульгін, В. Югозападный край в последнее двадцатипятилетие (1838-1863), Киев, 1864, С.20.

¹¹⁰ Там само, С.20.

¹¹¹ Антонович В. Передмова // Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. – Ч. 1: Акты об унии и состоянии православной церкви с половины XVII века. – Т. IV. – К., 1871, С.33.

таким чином звертають увагу на досить поширену проблему, вимушений крок внаслідок мінімальної підтримки від держави, і акцентували увагу на необхідності її вирішити.

Під час судової тяганини, щодо конфесійного переходу духовної установи, за архівними джерелами, дуже поширеною була практика заяв, мов частина земель була колись віддана на благодійних засадах через близькі стосунки поміщика та священника «як єдиновірців». Більш детально про це у наступному розділі.

Розділ 2. Конфлікти шляхти та православного духовенства

2.1. Земельні конфлікти

У цьому розділі детальніше, на мікрорівні, розглянемо які були потенційні конфлікти поміщиків з владою та Православною церквою. Ми зупинимось на кількох «кейсах», які виразно ілюструють судову тяганину в межах Волинської губернії. Пропоную розглянути матеріали судової справи щодо звинувачення поміщиці Закашевської¹¹² в захопленні земель Яновецької церкви.

Даний конфлікт почався у 1838 році, коли священник Яновецької церкви, Олександр Шиманський подав скаргу у Ковельський повітовий суд щодо захоплення поміщицею Зузанною Закашевською земельної ділянки в урочищі Липовці. Священник стверджував, що землі були відняті незаконно, що порушує земельний план 1813 року¹¹³(до укладання земельних планів повернемось пізніше). Щоб дізнатися більше деталей про цей інцидент, за рішенням суду був направлений судовий пристав 4 стану, Степан Павлович, який отримав наказ розпитати місцевих селян, чи справді земля належала церкві¹¹⁴, також його супроводжували духовний депутат Гаврило Боруцький та землемір Токайський. Для свідчень були обрані православні жителі села Яновці, які були чисті перед Церквою (тобто не відлучені від причастя, регулярно відвідували службу, ніколи не були під слідством)¹¹⁵. За їх словами, земля дійсно начебто належала церкві, і навіть називають останнього власника цих земель—покійного католицького священника Абрамовича¹¹⁶. Цікаво, що і сам Шиманський дав клятву перед Богом та Євангеліє, що наміри будуть чистими та *«покажу суцю правду, ни для дружби, ни для*

¹¹²1802 та 1820 рр. дворянське зібрання підтвердило шляхетство родини Закашевських, у 1828 році ці свідчення підтвердила Центральна ревізійна комісія
Легітимована правобережна шляхта (кінець XVIII—середина XIX ст.). / Біла Церква, 2006., Т.4.: Список легітимованої шляхти Волинської губернії С.52

¹¹³ Ф.363.оп.1 сп.615—арк.4

¹¹⁴ Там само, Арк. 10.

¹¹⁵ Там само, Арк 16.

¹¹⁶ Там само, Арк. 16.

родства»¹¹⁷. Відзначу, щодо таких документів, як земельні плани, папери чи грамоти, які б затверджували право на власність, судова канцелярія не зверталась до інших установ взагалі, цілком і повністю сприйнявши слова селян-одновірців, які до того ж склали присягу про чесність своїх свідчень, за беззаперечний доказ, тому земля була віддана «*во всегдашнее владение Церкви*»¹¹⁸.

На подібний прояв професіоналізму та справедливості судової системи, син поміщиці, Еразм Закашевський, якого не залучали до слідства до рішення суду, ясна річ, відреагував негативно. У своєму листі він дав свідчення, що покійний священник Абрамович отримав ці землі у тимчасове користування «*по добровольному желанию*» Зузанни Закашевської ще до 1813 року¹¹⁹, тобто до складання земельного плану, який використав у своєму позові Шиманський. Також поміщик згадував, що Абрамович в свої останні роки вже не мав можливості якось обробляти чи задіяти в господарстві цю ділянку, тож після його смерті, сімейство Закашевських повернуло її в своє користування¹²⁰. Тож звинувачення поміщик відкидає, і називає дві причини конфлікту: 1) його матір надала ділянку у користування церкві без жодних формальних документів¹²¹, певно зважаючи на неформальні добрі відносини з покійним священником; 2) Зузанна Закашевська «*без предварительного оповещения*» придбала значно меншу ділянку в урочищі Вишенки, яке дійсно належало церкві, що вже сталося під час пастирства Шиманського¹²².

Наведення більш цінних свідчень, ніж слова чесних-православних селян, та надання відповідних документів призвели до апеляції та повторного перегляду справи, що все ж таки завершився задоволенням інтересів Закашевських та зняттям претензій¹²³.

¹¹⁷ Там само, Арк 15.

¹¹⁸ Там само, Арк. 19.

¹¹⁹ Там само, Арк. 20.

¹²⁰ Там само. Арк, 20.

¹²¹ Там само, Арк, 21.

¹²² Тамо само, Арк. 21.

¹²³ Там само, Арк 35-36.

З цієї справи варто винести декілька висновків. Ця судова справа є наслідком втрати актуальності давніших клієнтарно-патронатних відносин між поміщиком та духівником конкретної конфесії. З плином часу, коли одна з ключових осіб помирає (Абрамович), а на зміну їй приходиться зовсім інша, чужа людина для цього закритого простору (Шиманський), то патрон не відчуває перед собою якогось морального підґрунтя підтримувати раніше встановлені зобов'язання, адже зі смертю одного з учасників цих відносин, вони вважаються не дійсними.

Інший момент, чому певна ділянка була внесена в реєстр як «церковна»? Можу припустити, що у 1813 році складаючи план, землемір вдався до тих самих методів, що і пристав Павлович—запитав місцевих жителів, кому належить дана земля. Селяни бачили, що де-факто земля належить священнику, адже він її обробляє та розпоряджається, не довго думаючи над відповіддю. Але про юридичну належність вони могли бути необізнаними, як і про домовленість Абрамовича та Закашевської. Як зазначає І. Петрова, традиційні форми землеволодіння цього регіону та низький освітній рівень переважної кількості землемірів створювали безліч подібних казусів, але право власності потрібно було доводити лише у разі конфлікту(судової справи) між власниками¹²⁴. Дійсно, при складанні земельного плану алгоритм землемірів передбачав збір свідчень серед селян щодо належності земель та навіть використовувалась присяга 12 місцевих жителів, що межі ділянок укладені законно¹²⁵. Тож з великою ймовірністю ми маємо справу з похибкою землеміра та неправильними свідченнями селян, скріплених присягою за декілька десятків років до початку справи, що і стало складовою конфлікту. З подібними казусами ми будемо стикатися постійно.

Далі пропоную розглянути подібну справу, яка стосується не сільської церкви, а ліквідованого Василянського монастиря.

¹²⁴ Петрова, І. Теоретичні та методичні засади генерального межування в Російській імперії. *Гуманітарний журнал*, 2013, 4. С.122-124

¹²⁵ Там само. С.125

Священник Павло Антонович заявляє про те, що поміщик Євстафій Вільке (скоріш за все некоректно записаний через помилку канцеляриста, можливо Вільга¹²⁶, гербу Бонча?) захопив частину земель, а саме сінокіс та орну землю, які належали православної церкві з 1843 року¹²⁷. Як показує тогочасна практика, знову були залучені пристав 4 стану та духовний депутат¹²⁸, і знову для свідчень були обрані 4 місцевих селян¹²⁹. Вільга дає свідчення суду, що дані землі йому належали згідно земельного плану, і надавав їх у користування Пугинському Василянському монастирю, який ліквідували та передали у підпорядкування Православній Церкві у 1839 році¹³⁰. Але є ще один цікавий момент: даний монастир був заснований представником роду Вільга у 1760 році¹³¹, тобто ми маємо справу зі згаданим явищем коляторства. Скоріш за все сталась наступна ситуація: Вільга надав у користування землю уніатському монастирю, де-юре ділянка могла належати йому, але де-факто її могли внести в реєстр як церковну. Після ліквідації монастиря, спірна ділянка на основі фактичного користування минулою установою перейшла у підпорядкування нової установи, Голобської православної церкви. Поміщик Вільга, не встановлюючи жодних неформальних контактів щодо користування землею з новим священником, сміло почав використовувати свою законну землю за призначенням, що і викликало конфлікт. У праці В. Левицького та Б. Сидяги, згадується, що проміжком часу між ліквідацією монастирів чи церков та їх офіційним включенням до Православної Церкви (чи радше прибуттям пароха) часто користувалися поміщики, щоб влаштувати «дерибан» церковних земель,

¹²⁶ Представник роду Вільга обіймав шляхетську посаду ковельського маршалка у 1801 році, дворянські права цього роду саме з Ковельського повіту були підтверженні у 1802(депутатським зібранням), 1837 та 1840(Центральною ревізійною комісією) рр.

Легітимована правобережна шляхта (кінець XVIII— середина XIX ст.). / Біла Церква, 2006., Т.3.: Список легітимованої шляхти Волинської губернії С.125.

¹²⁷ ДАВО, Ф.363, О.1, Спр. 817, Арк 37.

¹²⁸ Там само, Арк. 11.

¹²⁹ Там само, Арк. 50.

¹³⁰ Федчук О., Пугинський Василянський монастир та його майно у світлі нових документів/ *Матеріали XXV Міжнародної наукової конференції, присвяченої 25-річчю Музею волинської ікони* / Луцьк, 2018, С.337.

¹³¹ Там само, С.336.

просто відбираючи їх або міняючи на менш родючі ділянки¹³². Купівля-продаж церковної землі була заборонена, але існувала дірка в законі, коли цікава ділянка знаходилась в черезсмужжі¹³³, і це потрібно було усунути¹³⁴. Часом дозволялось викупити уже захоплену церковну землю за потрібною ціною, але щоб уникнути систематичного незаконного захоплення, російський уряд запровадив штрафні санкції (10 рублів/рік за кожен захоплену десятину) та конфіскації земель, навіть тих, якими дворянин володів без жодного сумніву¹³⁵. Тож не виключено, що пан Вільга з 1839 до 1843 року захопив цю ділянку (або, доречніше сказати, на правах колятора забрав назад) у складний для цієї духовної установи період, і коли священник Павло Антонович знайшов невідповідність у земельному плані та фактичною ситуацією з ділянками, поміщик почав апелювати до вже робочої моделі «надання у тимчасове користування з милосердя».

Щодо «штрафних санкцій» за захоплення земель є показовою справа щодо зиску з поміщика Карла Трушинського¹³⁶ на користь Семенівської церкви. Земельна ділянка, 7,5 сажнів городу, була незаконно присвоєна дворянином ще у 1821 році (судова справа була відкрита аж у 1847 році)¹³⁷. Опускаючи знайомі нам деталі розслідування, суд постановив, що земля має бути повернута у власність церкви, і до цього ж Трушинський мав компенсувати суму гіпотетичних доходів за 20 років, які мала принести дана

¹³² Левицький В, Сидяга Б. Інкорпорація Правобережної України до Російської імперії та її вплив на розвиток церковного землеволодіння / *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія.* - 2014. - Вип. 2 С.28.

¹³³ Черезсмужжя— Розташування земель одного господарства впереміж з чужими угіддями.

¹³⁴ Левицький В, Сидяга Б. Інкорпорація Правобережної України до Російської імперії та її вплив на розвиток церковного землеволодіння / *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія.* - 2014. – Вип. 2 С.29.

¹³⁵ Петрова, І. Теоретичні та методичні засади генерального межування в Російській імперії. *Гуманітарний журнал*, 2013, Вип. 4. С.124.

¹³⁶ Представники роду Трушинських згадуються як депутати від Волинського воєводства, відправлених на сейм 1699,

Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. – Ч. 4: Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. – Т. I. – К., 1902. С.465

Також у 1802, 1805 рр. підтвердив дворянський статус (через депутатське зібрання), що у 1832 році підтвердила Центральна ревізійна комісія

Легітимована шляхта, Том 5 с.167

¹³⁷ ДАРО, Ф.22, О.1, спр. 67, арк.3

ділянка¹³⁸. Обрахунок виглядав наступним чином: сама компенсація становила 1 рубль та 20 копійок сріблом на рік за всю ділянку, тобто за весь час виходило 24 рублі. Окрім цього, Трушинський ще мав сплатити доволі великий штраф, 176 рублів за сам факт самовільного захоплення¹³⁹. Для розуміння актуальних цін на 1847 рік, згідно «Київських губернських відомостей», пуд борошна 1-го сорту коштував 1 рубль 20 копійок, віз соломи—50 копійок, сажень соснових дров— 6 рублів, фунт яловичини—4 копійки¹⁴⁰. Тобто, ми можемо оцінити, що з такої доволі маленької ділянки потенційний прибуток міг бути свідомо завищеним судом, що з розміром штрафу радше виконувало показовий характер.

Звернімо увагу на такі випадки, коли початковий позов щодо земельного конфлікту просто затьмарюється перед більш «важливими» деталями, виявлених у ході розслідування.

Священник села Рокитниця, Стефан Малевич, у 1846 році подав скаргу у Ковельський земський суд на те, що поміщик села Радовичі, Модест Стецький¹⁴¹, мало того що захопив церковні землі, так ще й таємно зберігає 3 церковні дзвони, згідно свідчень селян, і не хоче віддавати їх, що і стало об'єктом *«строжайшого расследования из сокрытия церковного достояния»*¹⁴². Як виявилось Модест Стецький дійсно зберігав їх у себе в хліві, і за словами самого поміщика ті дзвони належали згорілій церкві¹⁴³, тож у слідства з'явилося декілька запитань: по-перше, коли згоріла церква, по-друге, чому Стецький нічого не хотів казати священнику про дзвони.

Про походження дзвонів Модест Стецький, виявляється, не знав, адже *«про происхождение надо расспросить покойников»*¹⁴⁴, пожежа сталась

¹³⁸ Там само, арк.29

¹³⁹ Там само, Арк.42

¹⁴⁰ Киевские губернские ведомости, Часть неофициальная. 1847. № 35. С. 23

¹⁴¹ У Волинській губернії рід Стецьких був поширений у Володимирському, Луцькому, Овруцькому, Рівненському повітах, всі вони пройшли нобілітацію через депутатські зібрання у 1802 році, також їх статус підтвердила Центральна ревізійна комісія у період з 1829-1834 рр. внесені як дворяни 1-го розряду. Легітимована правобережна шляхта (кінець XVIII— середина XIX ст.). / Біла Церква, 2006., Т.5.: Список легітимованої шляхти Волинської губернії С.143.

¹⁴² ДАВО, Ф.363, О.1, Спр. 952 Арк. 13.

¹⁴³ Там само, Арк. 18.

¹⁴⁴ Там само, Арк. 33.

задовго до його народження, тобто до 1787 року. Уже за класичною схемою, у конфлікті були задіяні особи, які на той час уже померли, у даному випадку мати Модеста, Мар'яна Стецька, віддала Богу душу у 1833 році, і про походження дзвонів чи про земельні обгородки свідчень надати не могла.

Пристави у присутності 6 свідків та священника Колядницького, направлено з Консисторії, все ж провели обшук у садибі Стецьких, і знайшли ці три дзвони, які мали надписи польською мовою та датувалися 1717 роком¹⁴⁵. «Пронирливість» або «свідоме почуття виконання свого обов'язку» Колядницького щодо конфіскації дзвонів, Стецький називає «*противоестественним человеку духовного сану*», а самого священника «*недобрим человеком и не спокойним*»¹⁴⁶. Все ж ці дзвони конфіскувала Духовна Консисторія¹⁴⁷, але Модест Стецький намагався зберегти за собою право володіти цими дзвонами, опираючись на те, що це була власність його матері¹⁴⁸, але його апеляції відхилили. Сам поміщик, як людина «польської віри»¹⁴⁹, пояснював слідству, що зберігав їх для того, щоб колись пожертвувати на будівництво нового костюлу¹⁵⁰.

Тільки з'ясувавши ці всі деталі зі дзвонами, слідство змогло приступити до причини початкового позову—захоплення землі. У судочинців виникали питання: чи існувала взагалі колись церква у Радовичах, адже й самі селяни не могли сказати точно, чи була вона¹⁵¹. Тож почалась багаторічна паперова тяганина, щодо виявлення історії цієї церкви. Через декілька років, слідство з'ясувало всі основні деталі: по-перше церква дійсно існувала і була унійною, а згоріла вона аж у 1773 році (тобто за 70 років до початку справи), а останнім священником там був Комадинський¹⁵². Коли ця церква була передана Православній Церкві, на жаль, не згадується. Коли помер цей

¹⁴⁵ Там само, Арк. 42.

¹⁴⁶ Там само, Арк. 19.

¹⁴⁷ Там само, Арк. 64.

¹⁴⁸ Там само, Арк. 90.

¹⁴⁹ Там само, Арк. 18.

¹⁵⁰ Там само, Арк. 70.

¹⁵¹ Там само, Арк. 90.

¹⁵² Там само, Арк. 113.

душпастир (1793 р.), унійний єпископ *«не видя никакого церковного фундуша»* віддав ці землі та прихід туличівському священнику, і зазначив, що ці землі були *«в бесспорном владении Церкви, в описанном визите 1789 года»*¹⁵³. Тобто, скоріш за все, згоріла церква була унійною, дзвони напевно належали їй, і рід Стецьких міг нею опікуватись, якщо шляхтич сприймав дані дзвони як своє майно. Також ми дізнаємося ключовий момент— земельний план, який закріплював спірну ділянку за церквою.

Наводяться документи від 1803 року, де згадується, що Мар'яна Стецька наказала розібрати імпровізовану капличку на місці згорілої церкви, обґрунтовуючи це тим, що *«никакой благочинной церкви, никакого благочинного священника тут никогда не било»*¹⁵⁴, і почала використовувати цю ділянку у своїх інтересах, тобто захопила цю ділянку, яка все ще де-юре належала Унійній Церкві.

Це і стало основним аргументом, щодо повернення цієї землі на користь Церкви. Самому Модесту за приховування дзвонів закидали «святотацтво», але про покарання жодного слова.¹⁵⁵

У цій справі ми стикаємось з усіма вищезгаданими «кліше» майнових конфліктів, але виникає запитання: яке мала право Волинська Духовна Консисторія, яка була створена 1795 року, конфісковувати майно, яке, по-перше, належало церкві іншої конфесії (адже написи польською наштовхують на думку, що церква була католицькою або унійною), по-друге, до включення цих територій в склад Російської імперії, та й, по-третє, було нікому не потрібним декілька десятків років? Відповідь на всі три питання можна окреслити загальною політикою імперії щодо секвестру майна Унійної чи Римо-католицької Церков, про що ми згадували раніше в підрозділі про становище Православної Церкви.

¹⁵³ Там само, Арк. 118.

¹⁵⁴ Там само, Арк 119.

¹⁵⁵ Там само, Арк. 161.

Також цікавою особливістю, яку варто виокремити, є «конфесійний патріотизм» Стецького, адже він хотів віддати ці дзвони на будівництво саме католицького костюлу, а не якоїсь православної церкви.

З переглянутих справ можна виокремити основні причини непорозумінь: неправильно складені земельні плани; неформальні відносини між священником та поміщиком, який міг надавати у користування землю, що було помилково внесено в реєстри, втрата дійсності цих домовленостей у разі смерті ключових осіб договору; самовільне захоплення земель у період переорганізації церкви (смерть священника, зміна конфесії церкви, ліквідація монастирів).

2.2 Фінансові конфлікти

З-поміж неформальних відносин між шляхтою і православними духівниками, окрім земельних конфліктів, варто виокремити більш «приземлені», тобто де фігурували гроші. Про необхідність вступати в ці відносини та фінансове становище православного духівництва ми згадували у першому розділі. Неповорнення боргів часто буває причиною конфлікту між всіма людьми, і фінансова взаємодія між духовенством і дворянством не завжди проходила гладко, що ми можемо побачити на прикладі справи про напад шляхтича Ринкевича на священника Лукашевича.

Причиною даного конфлікту варто вважати позику, яку надав шляхтич православному священнику, і коли прийшов час повертати гроші, останній віддавати борг не захотів. Супроводжувалось це взаємними погрозами: за словами благочинного, Віцент Ринкевич¹⁵⁶ грозив підпалом плебанії, згодом перейшов до більш рішучих дій— бив та тягав священника за волосся, промовляючи *«изъ моего пана брата дому я тут буду сидиты и не ты попе*

¹⁵⁶ Рід Ринкевичів пройшов нобілітацію у 1802 році, завдяки рішення дворянського зібрання, але у 1830-х даних з Центральної ревізійної комісії про дворянський статус—не зустрічається, скоріш за все, ЦРК не підтвердила його статус. Але в момент подій цієї справи, 1816-1824 рр., Ринкевич відносив себе до шляхти, що видно з уривку далі.

Легітимована правобережна шляхта (кінець XVIII— середина XIX ст.). / Біла Церква, 2006., Т.5.: Список легітимованої шляхти Волинської губернії С.83.

будеш». Ринкевич *«посчитал плебанний дом своим таковымъ...и разорѣлъ»*¹⁵⁷.

Коли почалось слідство, обидві сторони називали себе постраждалими і звинувачували один одного у нанесенні побоїв¹⁵⁸. Зі слів «нейтрального» свідка, єврея Лейби Синкевича, священник почав кидатись камінням в дворянина, коли побачив його на порозі свого дому, ймовірно коли останній прийшов з бажанням отримати заборговані гроші¹⁵⁹. Прилетіло декілька камінців і в тіло Ринкевича, тому той негайно вирішив помститися. Лукашевич завбачливо втік в плебанію, рятуючись від розлюченого шляхтича, але гоноровий Ринкевич увірвався в будинок і побив священника. Зокрема підозрюваний надавав свідчення, що священник дозволив собі відпускати в його сторону *«слова порочащие шляхетскую честь»*¹⁶⁰, що на його думку могло бути алібі. Ринкевичі не згадуються у списках nobілітованої шляхти станом на 1816 рік та інших редакціях, скоріш за все підтвердити дворянські права на той момент не змогли(а як нам відомо, даний процес затягувався на роки) або їх втратили у майбутньому. У даному уривку зустрічається апеляція до шляхетської честі, тому припускаю, що Ринкевич користувався привілеями дворянства, про що свідчить звернення до Литовського Статуту. Можливо, Віцент Ринкевич був представником малоземельної або чиншової шляхти, що в свою чергу дає нам розуміння про складніше плетиво відносин у тогочасному соціумі.

Згідно судового рішення, Ринкевич мав відшкодувати священнику 3 копи грошей після 8 років паперової тяганини та апеляцій. Дії священника, а саме кидання каміння, підпадає під категорію «обиды», але протидія шляхтича, а саме вторгнення в будинок «ображеного», що з обтяжуючими обставинами у вигляді ударів та погроз, кваліфікувалося як «твалт», і могло банально «переважити» за ступенем злочину дії священника.

¹⁵⁷ ДАЖО, Ф.2, О.1, Спр. 196, Арк.2.

¹⁵⁸ Там само, Арк.14.

¹⁵⁹ Там само, Арк. 42.

¹⁶⁰ Там само, Арк. 23.

2.3 Етноконфесійні конфлікти: «ми—вони». «Отступничество».

З-поміж інших конфліктів варто виокремити взаємну конфесійну неприязнь, яка існувала між двома верствами, що ми можемо побачити на яскравому прикладі зі справи про конфлікт між священником Дубицьким та поміщиком Алозієм Гржебинським¹⁶¹.

Ми дізнаємось про цю справу з листа волинського православного єпископа Амвросія до «Милостивого Государя» від 1829 року, тобто з першої сторінки розуміємо, що справа набула певного розголосу, далі зрозуміємо чому.

Для розуміння ситуації, варто описати контекст конфлікту. Пан Гржебинський, римо-католик(що було встановлено під час слідства), справляв похорони своєї дружини, і була організована похоронна процесія, яка мала пройти через декілька сіл, зокрема Вертокиївку у Житомирському повіті, де деякий час, за відсутності місцевого священника(причини не уточнюються), проживав православний священник Дубицький, який був відповідальний за церкву у селі Швайківка, приблизно за 20 км від Вертокиївки. Під час процесії не все йшло за планом та виникали певні труднощі, які треба було швидко вирішувати—не вистачало церковної хоругви та свічок для церемоніалу, та й ксьондз чомусь не приїхав. Поміщик делегував завдання сільському старості, Костянтину Ярмолюку, роздобути потрібне та знайти швидко якогось священника. Староста, прийшовши до дому священника, отримав доволі глузливу негативну відповідь: «*Na diabla nam ruskie popu, ty tatu swoich księży*»¹⁶².

Це, напевно, найбільш контраверсійна фраза, з якою ми стикаємось у цій справі, адже це наштовхує нас на думку, що Дубицький не є православним

¹⁶¹ Рід Гржебинських Житомирського повіту (коректніше Гржибинських ,скоріш за все, у справі прізвище записано на російський манір або це через помилку канцеляриста), був нобілітований 1802 року(депутатське зібрання), у 1832 році це підтвердила Центральна ревізійна комісія, надавши статус дворян 1-го розряду Легітимована правобережна шляхта (кінець XVIII— середина XIX ст.). / Біла Церква, 2006., Т.3.: Список легітимованої шляхти Волинської губернії. С. 217

¹⁶² ДАЖО, Ф.2, Оп.1, Спр. 215, Арк.2.

священником. Але згідно записів з допиту Дубицького, той висловився, що тіло поміщиці мали супроводжувати ксьондзи, але вони чомусь не прибули. На прохання Ярмолюка, як до духовної особи, хоч і іншої конфесії, вийти та супроводжувати похоронну ходу, Дубицький наполягав, що у випадках, коли є розбіжність у віросповіданні, має право відмовити¹⁶³. Формулювання «руські попи», скоріш за все було вжито як ототожнення «руський/російський—православний», та відмову священника в ході слідства та листування між інстанціями чиновники неодноразово трактували приблизно так: «навіщо ж вам православні священники, якщо у вас, католиків, є свої ксьондзи, мов, звертайтеся до них, а не до мене», акцентуючи увагу саме на іронічному забарвленні фрази Дубицького. Співставивши ці факти до купи, ми позбуваємось сумнівів щодо конфесійної приналежності священника. Припускаю, що Дубицький міг належати до унійної конфесії в далекому минулому, але перейшов у православ'я, на цю думку наштовхує факт володіння польською мовою.

Чому Дубицький відмовив? Відповідь доволі проста—особиста неприязнь, або як сказано в документі, «ненависть»¹⁶⁴. Тут варто зачепити доволі обширну тему «іншування», «ми—вони», «свій—чужий». За дослідженням М. Лескінен, образ «чужого» на соціально-побутовому рівні майже завжди має негативний підтекст. Щодо контексту даної справи, ми маємо зважати на колективну пам'ять «тіні» шляхетського соціуму та недавні події (Листопадове повстання), які негативно вплинуло на імідж шляхти в імперії. Релігійна відмінність якраз тут відіграє першочергову роль у «іншуванні». Етнічний фактор також сприяв поглибленню прірви у налагодженні відносин, адже існував певний стереотип про «дух» чи «національний характер» певного народу в уявленні представника іншої культури¹⁶⁵. Шляхтич і священник були репрезентами різних культур, зі

¹⁶³ Там само, Арк.74.

¹⁶⁴ Там само, Арк.4.

¹⁶⁵ Лескінен М. Польский характер в российской этнографии XIX века URL: <https://magazines.gorky.media/oz/2014/4/polskij-harakter-v-rossijskoj-etnografii-xix-veka.html> (дата звернення 13.03.2024)

своєю історичною пам'яттю, зі своїм баченням побудови суспільства: «шляхетська республіка/ самодержавство»¹⁶⁶. Листопадове повстання на момент справи відбулось менше ніж 10 років до цього, що теж могло вплинути на образ поляка, сприйняття його суспільством та довіру до нього. Фраза «*Na diabła nam ruskie poru, ty taty swoich księżu*», могла бути вжита якраз як відповідь стереотипному шляхтичу, який апіорі в уявленні представника імперської системи був гоноровим, пихатим, чванливим, бунтівним та й ще й гіперболізовано ревним католиком¹⁶⁷.

Також цікаво розглянути даний уривок з акцентом на «розмитість» дотримання строгого релігійного церемоніалу у прив'язці до конкретної конфесії. На Правобережжі, враховуючу поліконфесійну специфіку даного регіону, як такого чіткого контролю за тим, що католик має звертатися тільки до ксьондза, чи уніат до унійного священника не було, і досить часто фіксувались випадки «мішанини», коли віряни могли звертатись до духівника іншої конфесії для здійснення тих чи інших треб¹⁶⁸. Звичайно, це явище намагались взяти під контроль і заборонити його, але самоідентифікація католика, який звертався до православного священника (якщо банально ксьондз був відсутній), не змінювалась¹⁶⁹.

Гржебинський, дізнавшись про відмову, а похорон це діло невідкладне, начебто наказав Ярмолуку вибити двері в церкву та взяти все необхідне. Окрім того, староста та його люди чомусь почали бити у дзвони. Звичайно, побачивши(чи радше почувши), який здійнявся переполох, не міг не прибігти і сам благочинний. Дубицький погрожує їм Судом Божим, але безуспішно, за що його силоміць прогнали. Сільський староста, тримаючи сокиру в руках, продовжував свій акт вандалізму, прикриваючись авторитетом поміщика, сказавши дві важливі для слідства і нас фрази: «*Это его*[Гржебинського] *деревня, люди и церковь, и если б проводил* [похоронна хода] *собаку чрезь*

¹⁶⁶ Там само.

¹⁶⁷ Там само.

¹⁶⁸ Лось В. Релігійні конверсії в шлюбно-сімейних стосунках населення Правобережної України за судовими справами 30–40-х рр. XIX ст.// Український історичний збірник. - 2004 С.160.

¹⁶⁹ Там само, С.164.

свою деревню, то должен бы выйти [священник] по требованию»¹⁷⁰, та «Пошел ты вонь, я приказ помѣщика исполняю, я и помѣщик за все отвечаю»¹⁷¹. У даному уривку, як на мене, є три важливі моменти— 1)акцент на вивищенні авторитету локальної еліти над представниками «державної» Православної Церкви і її майном, 2)груба образа і знецінення ролі благочинних, мов якщо шляхтич накаже православному священнику, то той і собаку в останню путь проведе, що було вжито, напевно, в порівнянні з католиками, вивисуючи останніх, 3)насамкінець (не)прив'язаність Дубицького до церкви в Вертокиївці—він не був місцевим, з'явився відносно недавно та, завідомо тимчасово, що могло вплинути на сприйняття його ролі місцевими. У першому розділі, з оповіді Віталія Шульгіна про становище православного духовенства, ми вже піднімали тему про сприйняття духівництва цієї конфесії місцевою елітою та необхідності вступу благочинних в неформальні відносини з шляхтою і її клієнтами.

Коли слідство зібрало всіх фігурантів справи до купи, Ярмолюк розкаювався у своєму злочині, просив вибачення та навіть пропонував 3 срібних рублі компенсації Дубицькому¹⁷², пояснюючи благочинному, що винний шляхтич, і що він лише виконував наказ, та навіть пропонував сам все відремонтувати¹⁷³. Потім він добровільно, не очікувано для слідства, знову прийшов на допит, де детально пояснив свої вчинки і мотиви, посилаючись на виконання наказу поміщика¹⁷⁴. Ми стикаємося з моментом, патронатних відносин, коли староста, напевно, вважав якщо він має санкцію поміщика, то нести відповідальність, або хоча б вступитися за нього, мав би Гржебинський, але останній під час допиту звалює все на Ярмолюка, і каже, що діяв староста за власною ініціативою, а причиною того, що священник так грубо відмовив, вважає нетверезий стан благочинного. На думку

¹⁷⁰ ДАЖО, Ф.2, Оп.1, Спр. 215, Арк.2.

¹⁷¹ Там само, Арк.2.

¹⁷² Там само, Арк.24.

¹⁷³ Там само, Арк.71-72.

¹⁷⁴ Там само, Арк.71-72.

Гржебинського, попередні свідчення старости, де фігурує ім'я та нібито наказ дворянина, є неправдивими, «для закрытѣя вины своей[Ярмолюка]»¹⁷⁵.

Врешті-решт слідство визнало винним поміщика Гржебинського за незаконне «распроряженіе церковным причтом без вѣдома духовного начальства и прихожан...вимоганіи посредством тогожъ старосты [Ярмолюка] безъ согласія церковнаго наблюдателя церкви Дубіцкаго церковнаго церемоніала...изъ чего въ явное оскорбленіе православной церкви»¹⁷⁶, і враховуючи це, «на се событіе обращено особенное внимание не только г. Волынского епископа Амвросія¹⁷⁷ но и Оберъ Прокурора Святейшого правительствующаго Синода князя Мещерского...здѣлать немедленно надлежащее Постановление объ отклоненіи на пребудущее время подобных частных вымогательствъ в церковнаго дѣла...и посужденіи виновных по всей строгости законовъ». Гірше того, як ми бачимо, у справу втрутився єпископ і, скоріш за все, за його ініціативи суд постановив розіслати цей указ по губернії з метою попередження таких випадків¹⁷⁸. Тобто, ми бачимо, що план Гржебинського, як патрона, скинути все на Ярмолюка, як клієнта, не вдався, і суд враховував, що той, хто надав санкцію на пограбування церкви, та, безпосередньо, виконавець, мають отримати покарання, хоч і різне.

Коли діло підходило до свого логічного кінця—підготовки суду до винесення рішення—бюрократичний апарат почав швидко «піднімати метрики», щоб встановити точний вік обвинувачених та їх віросповідання. Ярмолюк мав досить поважний вік фактично 89, за ревізькими сказками 80, а згодом виянилось що не більше 70¹⁷⁹.

Під час слухання в Житомирському повітовому суді, місцеві жителі, дворяни Антоній Росоловський та Іосиф Білинковський, просили видати на

¹⁷⁵ Там само, Арк.73-74.

¹⁷⁶ Там само, Арк.122.

¹⁷⁷ Єпископ Амвросій—з 1828 до 1832 року був єпископом Волинської єпархії, відомий як ініціатор «повернення» Почаївської лаври в лоно Православної Церкви

¹⁷⁸ ДАЖО, Ф.2, Оп.1, Спр. 215, Арк.123.

¹⁷⁹ Там само, Арк.132.

поруки арестанта Ярмолюка, і їх прохання задовольнили¹⁸⁰. Про їхні мотиви у документах не згадується, тож нам лишається лиш здогадуватись, чому вони заступились за Ярмолюка. Суд постановив, що обвинувачений мав би понести тілесне покарання за свій злочин, але через дуже поважний вік, йому присудили перебування під вартою за свій кошт у відділку житомирської поліції на 4 тижні, і мав заплатити компенсацію у розмірі 3 рублів на користь Вертокиївської церкви(напевно за матеріальні збитки), і відшкодування священнику, за те що Ярмолюк вдарив того в груди і вчинив безлад в церкві, згідно «*статута Литовського раздѣла одинадцатого Артикула 1го*»¹⁸¹, («*О квалтехъ, о боехъ, о головщызнахъ шляхетскихъ*»)¹⁸², «якщо гвалтом наїхав, але нікого не ранив, не забив,... то повинен заплатити 12 рублів». Власне, шляхом не важких обрахунків, Ярмолюк мав сплатити 15 рублів + своє утримання в тюрмі за нетривалий термін. Чи допомагав йому фінансово Гржебинський теж не ясно. Тілесне покарання шляхтичу не грозило згідно Грамоті дворянам від 1785 року, тож він, скоріш за все, теж обійшовся штрафом, хоч і його розмір не уточняється у кінцевому вирокі.

Далі пропоную розглянути справу, у якій піднімається тема законності релігійної конверсії, її регуляції та особистого сприйняття зміни віросповідання підозрюваних. Цікаво, що слідство щодо «*отступничества*» переросло в окреме розслідування з іншої справи, де звинувачували сина фігуранта-відступника у конокрадстві¹⁸³. Згідно дослідження В. Лось, справи релігійного характеру мали розглядатися позачергово¹⁸⁴. Зустрічається доволі дивне формулювання, щодо перекваліфікації справи(чи радше відкриття нової): «...за кражу лошади *Ивань Пашковській обвиняется в отступлении отъ православной вѢри...*»¹⁸⁵. Це доволі показовий момент, ми завжди стикаємось зі встановленням релігійної належності суб'єктів судової справи,

¹⁸⁰ Там само, Арк.154-155.

¹⁸¹ Там само, Арк.160.

¹⁸² Вялікае княства Літоўскае : Энцыклапедыя. – Т. 3: Дадатак. Мінск:, 2010. С.654.

¹⁸³ ДАЖО, Ф.2, Оп.1, Спр. 295, Арк.10.

¹⁸⁴ Лось В. Релігійні конверсії в шлюбно-сімейних стосунках населення Правобережної України за судовими справами 30–40-х рр. ХІХ ст.// Український історичний збірник. – 2004 С.164.

¹⁸⁵ ДАЖО, Ф.2, Оп.1, Спр. 295, Арк.10.

адже це було її обов'язковим елементом. Під час встановлення біографічних даних(дата народження, де і коли хрестився, чи справді належав до дворян тощо), могли з'являтися й інші «скелети в шафі», як це сталося зі шляхтичем Василем Пашковським¹⁸⁶ та його родиною.

Під час звірення метричних даних, слідство виявило невідповідність у релігійній приналежності сина-конокрада, тобто записаний як православний, але, за його ж словами, надавав перевагу сповідуватись в костьолі. Василь Пашковський у свій час хрестив обох синів, Онуфрія та Івана(1819 р.н та 1816 р.н) за «грекоросійським» обрядом, це було зафіксовано у церковній метричній книзі с. Пулини¹⁸⁷, але пізніше, за свідченням місцевого православного священника, з 1826 року дворянин «*совратился*», і став їздити з сім'єю на сповідь спочатку у Пулинський костьол, потім у Житомирський кафедральний собор¹⁸⁸. Слідство шукало причину того, чому ж оправавленний дворянин став відступником, і бачили проблему у дружині підозрюваного, Марії, яка була католичкою. Можливо, тут знову відіграло роль сприйняття дружини через призму образу «польки-католички», досліджений М. Лескінен, як хитрої та підступної, мета якої «перетягнути» чоловіка у «свою» культуру та релігію¹⁸⁹. Що цікаво, обвинувачення дружини потім ніяк не підтвердилось.

«Окатоличення» чоловіка цілком підпадало під статтю №67 X тому Зводу законів РІ, за яким неправославному члену подружжя потрібно *«...дать подписку, что не будутъ ни поноситьъ своихъ супруговъ за Православіе, не склоняють ихъ чрезъ прельщеніе, угрозы или инымъ образомъ къ принятію своеі вѣры, ...рожденный в семь бракѣ дѣтя крещены и*

¹⁸⁶ Рід Пашковських з Житомирського повіту був нобілітований 1803 р. (дворянське зібрання), у 1832 році статус підтвердила Центральна ревізійна комісія, внісши до дворян 2-го розряду.

Легітимована правобережна шляхта (кінець XVIII— середина XIX ст.). / Біла Церква, 2006., Т.5.: Список легітимованої шляхти Волинської губернії. С.37.

¹⁸⁷ ДАЖО, Ф.2, Оп.1, Спр. 295, Арк.3.

¹⁸⁸ Там само, Арк.4.

¹⁸⁹ Лескінен М. Польский характер в российской этнографии XIX века URL:

<https://magazines.gorky.media/oz/2014/4/polskij-harakter-v-rossijskoj-etnografii-xix-veka.html> (дата звернення 13.03.2024)

*воспитаны будут въ правилахъ Православнаго исповеданія»*¹⁹⁰. До того ж згідно закону №75 у деяких губерніях, зокрема Волинській, у поліконфесійному шлюбі діти залежно від статті переймали віру одного з батьків—сини батьківську, дочки материнську¹⁹¹, але це правило діяло до 1832, до введення обов'язкової розписки щодо хрещення дітей у ПЦ. За іншим обмежувальним законом, держава не визнавала шлюби, освячені неправославним священником(Сводъ Законов ст. №72)¹⁹².

Для контексту, ми маємо розуміти, що конверсії з унійної чи католицької конфесії до православної, імперською системою вважалось нормальним та цілком заохочувалось, адже це було одним із кроків загальної кампанії оправавлення правобережних губерній. Але конверсії з православного обряду вважались незаконними і переслідувались, адже підпадали під вищезгадане «отступничество». Поліконфесійні шлюби були досить поширеним явищем, яке в свою чергу могло бути підґрунтям для майбутньої конверсії одного з членів подружжя¹⁹³, хоча, як відзначає Валентина Лось, унаслідування обряду дружини з боку чоловіків було рідкістю¹⁹⁴, але ми можемо побачити цей «нетрадиційний» випадок на прикладі Пашковських.

З листа священника Марчевського до Волинської духовної консисторії нам стає відомо, що невідомий ксьондз підступно та хитро «*совратіл дворянина на католическій обряд*»¹⁹⁵, що за вищезгаданими причинами сприймалось жорстко. Чому взагалі Марчевський написав листа? Православні священники, як медіатор між соціумом і державою, могли співпрацювати зі слідством, і з-поміж обов'язків, крім богослужіння, варто виокремити повідомлення підозрілих дій прихожан, як ігнорування сповідей, причастя, що ми бачимо на прикладі доносу в сторону Пашковських та інших справах.

¹⁹⁰ Сводъ законов Российской Имперіи повелѣніемъ Государя императора Николая Перваго. Т. 10, С.13-14.

¹⁹¹ Там само, С.15.

¹⁹² Там само, С.15.

¹⁹³ Лось В. Релігійні конверсії в шлюбно-сімейних стосунках населення Правобережної України за судовими справами 30–40-х рр. ХІХ ст.// Український історичний збірник. – 2004 С.161.

¹⁹⁴ Там само, С.164.

¹⁹⁵ ДАЖО, Ф.2, Оп.1, Спр. 295, Арк.2.

Василь Пашковський своє небажання ходити до православного священника обґрунтовує особистою неприязню. Для розуміння ситуації, у 1826 році(а дана справа відбувається у 1839 р.) відбувалось весілля іншого дворянина, Тальки, де був присутній і Пашковський. Під час гулянки, юрба на чолі з нареченими заходять до місцевого диякона(на той момент, пізніше уже священник) Марчевського «*просить благословенія*», але той різко відмовив і розігнав натовп. Під гарячу руку потрапив і Пашковський, де він отримав травму «*так сильно что полилась кровь*»¹⁹⁶. Після такого інциденту, дворянин навряд хотів йти до Марчевського на проповідь.

Тепер повернімось до дій слідства, щоб зрозуміти сам алгоритм розслідування у подібних справах. Окрім «стандартного» звірення метрики, щоб дізнатись вік та хрещення, суд зобов'язав депутатське зібрання знайти та пред'явити наступні записи: 1)чи був внесений Пашковський в реєстр дворян від 1802 року¹⁹⁷. Відповідь—ні, адже записів не знайдено¹⁹⁸, але можливо Пашковський підтвердив свій статус пізніше; 2)Чи було повторне хрещення за католицьким обрядом. Подібних записів в місцевих костьолах не знайдено, тож єдина зачіпка—особисті причини Пашковського уникати благочинних; 3)Чи сповідувався у костьолах Василь та його сини. За дивним збігом, у всіх костьолах, де ніби бували Пашковські, не було жодних даних про них у сповідній книзі за різних причин: то його не вписали, то сповідна чи метрична книга починається з іншого року. Тож в умовах конфесійної мішанини та відсутності жодних документів, формально підтвердити, чи дійсно він там сповідувався, було неможливо.

Суд ці дані про відсутність конверсії врахував і постановив: «*Как изъ сообщения Волынской Духовной Консисторіи видно, что Дворяны Иванъ и Василий возвратились уже в вь Православіе и заведенніе обь нихъ дѢла прекращено*»¹⁹⁹. Івана Пашковського все одно запроторили до житомирської

¹⁹⁶ ДАЖО, Ф.2, Оп.1, Спр. 295, Арк.53.

¹⁹⁷ Там само, Арк.11.

¹⁹⁸ Там само, Арк.91.

¹⁹⁹ Там само, Арк.238.

буцегарні всього лиш як конокрада, а не відступника, а інший син, Онуфрій, на час завершення слідства вже помер²⁰⁰. Цікавим є те, що попри відсутність(чи неможливість знайти) доказів дворянства, Пашковські зберегли його, що видно з уривку вище.

На прикладі наступної справи пропоную детальніше розглянути уже згадану проблему добровільно-примусового(через розписку) хрещення дітей за православним обрядом, яку роль відігравав Синодальний священник, як посередник між суспільством та законом, та реакцію католицького дворянства на даний примус. Даний кейс цікавий тим, що в ньому теж фігурує тема поліконфесійного шлюбу.

Нам потрібно трохи заглибитись в історію окремої сім'ї, щоб зрозуміти всі причини конфлікту. Шляхтич Степан Петровський²⁰¹, римо-католик, одружений з православною Єленою Івановою, відмовився хрестити свого третього новонародженого і не дуже здорового сина, Антонія, за грекоросійським обрядом. До цього, сім'я мала трагічний досвід, коли середній син, Мартин, помер незадовго після народження від «чорної болізни», тому його в «екстреному порядку» хрестив місцевий священник Александрович, адже з релігійних переконань, дитина не має померти нехрещеною. Старший син, Андрій, якому пощастило вижити, був хрещений за католицьким обрядом, за вірою батька, інші 3 дочки були хрещені за вірою матері.

Намагаючись дізнатися причину, чому шляхтич не звертається до нього, приходський священник Александрович заводить розмову з Петровським, нагадуючи, що його середній син, Мартин, був хрещений за православним обрядом, на що сам дворянин йому відповів: *«Правда, по якимъ Крестомъ*

²⁰⁰ Там само, Арк.244.

²⁰¹ Рід Петровських був нобілітований 1803 року(дворянське зібрання), але до 1840 даних про підтвердження дворянства не надали, тож скоріш за все Степан Петровський відносився до збіднілої, малоземельної/чиншової шляхти. Хоча священник та канцеляристи акцентували увагу на його шляхетному походженні. Тож є можливим варіант, що прізвище було записано некоректно. До прикладу роди Піотровських з різних повітів Волинської губернії підтвердили свій статус у 1830-х роках, і були внесені до 1-го та 2-го розряду дворян
Легітимована правобережна шляхта (кінець XVIII— середина XIX ст.). / Біла Церква, 2006., Т.5.: Список легітимованої шляхти Волинської губернії. С.39, С.46-49

крещень, то таким путем и пошелъ», натякаючи на те, що його дитина померла «в конвульсії»²⁰², і немовляті грозить те саме. Можливо, тут зіграли особисті переконання шляхтича та забобони, мов католицька віра, як більш «праведна» могла б врятувати його померлу дитину.

Формальною причиною позову є відмова діяти за законом, згідно якого діти народжені після 1832 року мали в обов'язковому порядку бути хрещеними у православ'я, якщо подружжя у добровільно-примусовому порядку давало підписку, до цього повернемось трішки пізніше. Острах священника, що дитина може померти не хрещеною, теж певною мірою спонукало благочинного змусити через вищі інстанції «врятувати душу» новонародженого, адже навіть католицький ксьондз відмовився хрестити цю дитину, зважаючи на її близьку ймовірну смерть²⁰³. Згідно установлених правил, православний священник міг хрестити тяжкохвору дитину, навіть якщо її батьки належали до іншої конфесії, але католицьким ксьондзам здійснювати Таїнство Хрещення не-католикам(що стосується і дітей від змішаного шлюбу) заборонялось²⁰⁴

Слідство звернуло увагу саме на наявність цієї підписки, тож доручило знайти весільних свідків та священника, який благословив цей шлюб. Довго шукати не довелося, адже таїнство вінчання здійснював той же Александрович у 1817 році, тож він доволі швидко надав точні дані, де вказав і свідків, і наголошував на тому, що підписку хрестити дітей за православним обрядом подружжя все ж надавало²⁰⁵. Свідки не змогли надати точних даних чи була ця підписка²⁰⁶, але слідству вистачило свідчень священника. За те, що Петровський порушив умови розписки, суд, згідно 67 статті «Законов Гражданских», якщо в майбутньому подружжі різного віросповідання один з

²⁰² ДАРО, Ф.22, О.1, Спр.36, Арк. 3.

²⁰³ Там само, Арк.33.

²⁰⁴ Протоиерей Андрей Хойнацкий. Практическое руководство для священнослужителей при совершении Святых Таинств / Вып. 1 О таинстве крещения, миропомазания, причащения и покаяния (1882).
Електронний доступ: https://azbyka.ru/otechnik/Andrej_Hojnackij/prakticheskoe-rukovodstvo-dlja-svjashhenoslužhitelej-pri-sovershenii-svjatyh-tainstv-vyp-1-o-tainstve-kreshhenija-miropomazanija-prichashhenija-i-pokajanija/1 [дата звернення 14.05.2024]

²⁰⁵ Там само, арк.16

²⁰⁶ Там само, арк.48

членів є православним, то перед здійсненням таїнства вони мали надати підписку, що всі діти в цьому шлюбі будуть хрещені за православним обрядом. Згідно іншого закону від 1832 року, діти народжені у різновірному шлюбі до прийняття даної постанови мали бути приєднані до православ'я через повторне хрещення. Тобто, Петровський все ж мав хрестити новонародженого та перехрестити старшого сина. З подібною справою поліконфесійності в межах сім'ї ми вже зустрічались, тож зіставивши декілька кейсів, бачимо, що суд діяв за схожим алгоритмом та посилався на ті ж закони, зокрема зобов'язання наречених хрестити дітей за православним обрядом.

2.4 Образа Православної Церкви

Одним із стовпів державної доктрини Російської імперії стало православ'я, яке стало маркером та інструментом для формування загальноімперської ідентичності. У системі, сформованій Миколою I, «самодержавство—православ'я—народність», інші християнські вірування мали другорядну роль у релігійній ієрархії, поступаючись Православній церкві як у вимірі акцентів державної політики, так і на правозахисному полі. У «Зводі законів Російської імперії», розділі про релігійні злочини, яскраво простежується значно менша увага держави до можливих закидів в сторону інших конфесій, і пріоритетом є саме захист православ'я. Тому, цілком логічно припустити, що імперський апарат звертав особливу увагу на будь-які прояви неповаги до «державної релігії». Пропоную розглянути наочні справи, де фігурує образа віри, та які наслідки були для обвинувачених.

Священник села Мала Скниха, Іоан Тодорович, доніс на поміщика Обрицького, римо-католика, за те, що останній: *«чуждъ благочестію, и какъ видно ненавидищий грекороссійского исповеданія»*, адже той нібито забороняв своїм селянам вільно сповідувати православну віру. Священник зібрав свідчення селян, де неодноразово фігурує зневажання православ'я як релігії загалом. Ми це можемо спостерігати у фразях, які приписують

Обрицькому. Перший випадок стосується прохання підданих відпустити їх до найближчої православної церкви на, на що поміщик їм відповів: *«Дурни! Чого пойдете до сповиди. Жиды не сповѣдаются, а однаково живутъ на свѣти»*²⁰⁷. Також шляхтич агресивно ставився до того, що серед жителів було популярним ходити до Почаєва, як це описував священник, *«имели твердое упование, ревностную любовь и почитание к иконе чудотворной Божіей Матери Почаевской, равно к мощам угодника Божія Преподобного Іова ігумена Почаевского»*. У Обрицького був на це свій коментар: *«чего вони теперъ ходятъ до Почаева, теперъ только одни дурными туды ходятъ, що тамъ теперъ за отправка?»*²⁰⁸. До 1832 року монастир належав ордену василіан, і ще однією «родзинкою» цієї справи, є те, що події відбуваються у 1833 році, тобто «оправославлення» (за ініціативи уже згадуваного в попередніх справах єпископа Амвросія) чи, радше, експропріація обителі та її майна на користь новоствореному православному монастирю відбувалась відносно недавно, і невдоволення поміщика було «свіжим»: *«Ваши Церкви то, що священника вже тамъ нема такого набожества, як було за Базилянв, бо и маты Божя вывезена до Подкаминця изъ Почаева!»*²⁰⁹. Тут ми знову стикаємось з побутовою напругою між конфесіями, піднесення католицької(включно з уніатами) віри над православною в плані правомірності та канонічності. З наступних обвинувачень, поміщик начебто вводив санкції проти своїх підданих: забороняв одружуватись православним, відправляв на суконну фабрику *«в аренду повѣрнымъ жидамъ на поругание и каторгу»*²¹⁰. Селяни скаржились на жахливі умови праці на цій фабриці: неоплачувана примусова робота по 12 годин, на якій були задіяні навіть діти, побиття робітників. Останньою краплею стала смерть селянина внаслідок цього свавілля. Злочин Обрицького називали *«Богомерзким, гнуснымъ противнимъ Божимъ и Государственнымъ законамъ»*²¹¹.

²⁰⁷ ДАРО, Ф.22, О.2, Спр. 68, Арк.3.

²⁰⁸ Там само, Арк. 4-5.

²⁰⁹ Там само, Арк. 4.

²¹⁰ Там само, Арк. 4.

²¹¹ Там само, Арк. 4.

Під час допиту Обрицький звинувачення відкидає, більше того, заявляє, що навпаки змушує селян виконувати християнський обов'язок і постійно їм про це нагадував²¹², й начебто виділяв кошти на це. Закид про віддавання селян в *«рабство жидам»* він називає наклепом, *«видуманий злобними людьми, бо нічого іншого не могли придумати»*²¹³. Як виправдання, він каже, що навіть не дозволяє працювати в святкові дні, більше того, забороняє ходити в корчму, ставлячи акцент на відвідування церкви. Про заборону ходити в Почаїв, Обрицький пояснював, що був злий, адже його селяни мали в цей день будувати, а вони взяли й пішли самовільно в Почаїв не попередивши²¹⁴. Про заборону одружуватись селянам каже, що дотримується принципу, щоб між молодими різниця не перевищувала 6 років, тому коли були такі випадки—селяни отримували відмову, але конкретно з прив'язкою до віри ніколи цього не робив²¹⁵. Про Почаїв та василіан, Обрицький каже, що взагалі не знає, що в тому Почаєві колись було і що є зараз, адже ніколи там не був. Також поміщик відзначає, що часто сам буває в *«грекоросійських»* церквах на службі і *«уважно слухає богослужіння»*²¹⁶. Тобто Обрицький застосував стандартну тактику: повне заперечення доказів, акцентуючи на своїй приязні до Православної Церкви, хоч і сам католик, формуючи образ лояльного до держави *«правильного християнина»*.

Дворянин вимагає назвати імена наклепників. Слідство йому надало список селян, які дали свідчення. Обрицький, ознайомившись з іменами(серед них 5 чоловіків та 1 жінка), надсилає листа у відповідь, де зазначає, що кожен зі свідків був замічений у різноманітних злочинах, і має особисті мотиви помститися йому. Серед них крадіжки, п'янство, замах з сокирою(спочатку поміщик побив цього селянина, потім той на нього накинувся) та *«прелюбодеянія з малолітніми»*²¹⁷, останнє вжито в сторону

²¹² Там само, Арк. 12.

²¹³ Там само, Арк. 13.

²¹⁴ Там само, Арк. 13.

²¹⁵ Там само, Арк. 13.

²¹⁶ Там само, Арк. 14.

²¹⁷ Там само, Арк. 20.

жінки. Обрицький намагався перевести справу в наклеп в його сторону²¹⁸, адже вважав, що селяни на нього образились за справедливе покарання за їх злочини, але коло свідків розширювалось, інші селяни продовжували свідчити про богохульні вислови та інші грішки поміщика²¹⁹.

Справу почали розглядати комплексно, адже одним богохульством Обрицький не обійшовся. Слідство звернуло увагу на суконну фабрику, де був управителем єврей Лахман Гершкович Вайнер. Поміщик надавав своїх селян як безкоштовних робітників. Як виявилось, до 12-годинної праці також залучались діти, які починали там працювати з 9-11 років, і вони також скаржились на побиття управителем за неправильне виконання роботи²²⁰. Таких випадків/жертв, зафіксовано мінімум десятеро, і це тільки серед дітей. Дорослі скаржились на більш жорстоке побиття²²¹.

Суд, оцінивши наявні свідчення, виніс комплексне рішення: єврея Вайнера взяли під варту, Обрицькому заборонили покидати обійстя²²². Поміщик звинувачує слідство та його рішення в тому, що засідателі суду, Томашевський, *«состоящій въ тѣсной дружбѣ съ Тодоровичем»*, та Біліба, *«близкій родственникъ донощика»*, *«производили [суд] очевидно пристрастно»*²²³, тобто були зацікавленою стороною і рішення приймали беручи до уваги відносини з Тодоровичем. Слідство почало зіставляти два факти про Обрицького: як *«угнѣтателя вѣри»* та *«угнѣтателя крестьян»*, враховуючи факт того, що всілякі роботи, які виконували селяни, включно з суконною фабрикою, не оплачувались взагалі: *«постоянно обременял своими работами невидая никакого щета симъ работникамъ...совершенно забываетъ обязанности помѣщика вотношеніи к крестьянамъ»*²²⁴.

Суд виніс рішення, за яким Обрицького за *«легкомышленное произношеніе богохульныхъсловъ, на основаніи 198 статьи XV тома*

²¹⁸ Там само, Арк. 38.

²¹⁹ Там само, Арк. 36-38.

²²⁰ Там само, Арк. 39.

²²¹ Там само, Арк. 71.

²²² Там само, Арк. 81.

²²³ Там само, Арк. 178-179.

²²⁴ Там само, Арк. 265.

Уголовныхъ Законовъ²²⁵» (Изобличенные въ такъ называемомъ кощунствѣ, то есть язвительныхъ насмѣшкахъ, доказывающихъ явное неуваженіе къ правиламъ или обрядамъ церкви Православной или вообще Христіанства, приговариваются: къ заключенію въ тюрьмѣ на время отъ шести мѣсяцевъ до одного года. Если однакожь будетъ признано, что виновный не имѣлъ намѣренія произвести соблазнъ и оказать неуваженіе къ вѣрѣ, а сдѣлалъ сіе по неразумію, невѣжеству или пьянству, то онъ наказывается арестомъ на время отъ трехъ недѣль до трехъ мѣсяцевъ, смотря по обстоятельствамъ, болѣе или менѣе увеличивающимъ или уменьшающимъ вину его) закинули в Острожську тюрьму на 14 днів, а його інші діяння (заборона одружуватись селянам) залишились недоведеними²²⁶. Саме його володіння ставилось під контроль Дворянському зібранню на предмет наявності «притеснительних дійствій»²²⁷. З точки зору закону, Обрицький отримав дуже м'яке покарання, адже якби його слова протракували як «порицаніе Христіанской вѣрѣ»(Кто въ публичномъ мѣстѣ, при собраніи болѣе или менѣе многолюдномъ, дерзнетъ съ умысломъ порицать Христіанскую вѣру или Православную церковь, или ругаться надъ Священнымъ Писаніемъ или Святыми Таинствами, тотъ подвергается: лишенію всѣхъ правъ состоянія и ссылкѣ въ каторжную работу на заводахъ на время отъ шести до восьми лѣтъ, а если онъ по закону не изыять отъ наказаній тѣлесныхъ, и наказанію плетьюми чрезъ палачей... Когда сіе преступленіе учинено не въ публичномъ собраніи, но однакожь при свидѣтеляхъ и съ намѣреніемъ поколебать ихъ вѣру или произвести солбазнъ, то виновный приговаривается: къ лишенію всѣхъ правъ состоянія и къ ссылкѣ на поселеніе отдаленнѣйшихъ мѣстахъ Сибири, и если онъ по закону не изыять отъ наказаній тѣлесныхъ, и наказанію плетьюми чрезъ палачей)²²⁸ Обрицький міг цілком бути відправленим на каторгу до 8 років, лишитися всього майна та привілеїв і до того ж отримати тілесне покарання. Щодо єврея Вайнера, управителя суконної фабрики, то його теж посадили в буцегарню, хоч і трошки надовше, на 3 тижні, та до того ж доручили Волинському губернському управлінню перевірити чи матиме право дана особа займатися подібною управительською діяльністю²²⁹.

²²⁵ Сводъ законовъ Россійской Имперіи повелѣніемъ Государя Императора Николая Первого Ст.№198

²²⁶ ДАРО, Ф.22, О.2, Спр. 68, Арк.267.

²²⁷ Там само, Арк. 268.

²²⁸ Сводъ законовъ Россійской Имперіи повелѣніемъ Государя Императора Николая Первого Ст.№194.

²²⁹ ДАРО, Ф.22, О.2, Спр. 68, Арк. 267.

Священник Тодорович теж підпав під удар, він міг потрапити отримати покарання за неправдиві свідчення, як я припускаю, згідно 5 главі «Уголовних законів, О неправосудіи, О лжеприсягѣ», адже лише частина його доносів підтвердилась. Він міг отримати або теж саме покарання як і Обрицький(арешт), догану або тілесне покарання, але тут є юридична прогалина, і кваліфікувати даний злочин складно, тож суд залишив його без покарання.

Тема образи Православної Церкви, як ми можемо спостерігати на прикладі попередньої справи, сприймалась жорстко та першочергово. Так як це доволі серйозне обвинувачення, тому було необхідно залучити велику кількість свідків, які б підтвердили факт цього серйозного злочину. Якщо ситуація з Обрицьким була доволі публічною, численні скарги селян підтверджували його підозрілі слова, то цікаво простежити як діяло слідство, коли наявні свідчення обмежувались вузьким колом осіб. На прикладі іншої справи щодо образи церковної влади пропоную розглянути ситуацію, коли донос священника був єдиним доказом, і як на це реагувало слідство.

Місцевий дячок Павловський з села Здовбиця доніс протоієрею Княжинському про те, що поміщиця Пляйтер²³⁰ «...ни епископа, ни Синода *небоится*» і, начебто, проганяє всіх благочинних зі своїх володінь, тим самим не дозволяючи їм здійснювати свої обов'язки²³¹. На «*возмущение святейшей власти*» відповідала «с дерзостью и произносила слова к униженіи власти светѣйшего Сенода»²³².

Сама поміщиця, на вимогу слідства, дає пояснення, що проти церковної влади нічого не має проти, а нагримала на Павловського за «*нарушение моего спокойствия*»²³³, адже дячок, який прийшов до неї у приватній справі, був

²³⁰ Скоріш за все, некоректно записана через помилку канцеляристів. Пляйтер—графський рід, представник цього роду, Філіп Пляйтер—волинський віце-губернатор з 1818-1824 рр., нащадки якого мали помістя у Волинській губернії.
Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. / Пер. з фр. З. Борисюк.—Львів, 2007. С.130.

²³¹ ДАРО Ф.22, О. 1, Спр.7, Арк 3.

²³² Там само, Арк. 3.

²³³ Там само, Арк. 8.

небажаним гостем через хворобливий стан власниці, «в отчаянной болѣзни, в озорном вѣде» самої поміщиці, і вона просила перенести зустріч. Все ж Павловський наполягав на аудієнції, але отримав різку відмову. Скоріш за все, розчарований дячок вирішив мститися та насолити поміщиці, тож доніс «наверх» видумані твердження, мов графиня хоче «знищити Синод та архіпастиря». Ясна річ, Пляйтер відкидає обвинувачення щодо заборони чи протидії православному духовенству, і запевняє, що благочинних у своє село вона пускає вільно²³⁴.

Опитавши інших можливих свідків, слідство дійшло до висновку, що свідчення Павловського є радше перекручуванням слів поміщиці, утиску православних немає і справу перекваліфікували в наклеп, перенаправивши цю справу до Волинської духовної консисторії, тож подальшу доля священника невідома. Але ми можемо зробити висновок, що будь-яка заява духівника теж сприймалась критично та ретельно перевірялась, і стверджувати, що держава використовувала доноси духовенства як спосіб та привід прямого тиску на католицьке дворянство, як це часом зображується в історіографії, не варто. Тож, на прикладі цієї справи, ми бачимо, що чутлива тема образи Православної Церкви могла використовуватись самими духівниками в корисних мотивах, що часом використовувалось як стратегія поборювання опонента.

Отже, на основі аналізу розглянутих справ ми можемо виокремити найчастіші причини конфліктів між правобережною шляхтою та православним духовенством: майнові та етноконфесійні. На початок XIX ст. влада не могла виділити величезні кошти на будівництво храмів в кожній парафії для православних (чи «оправославлених») вірян, тож доводилось відбирати майно в інших Церкв, щоб забезпечити матеріальну базу. Земельні суперечки найчастіше були пов'язані з порушенням внутрішнього балансу місцевого соціуму— Православна Церква користувалась повним карт-бланшом зі сторони влади в плані законодавчого обґрунтування конфіскації

²³⁴ Там само, Арк. 18.

та секвестру майна «конкурентів», Римо-католицької та Унійної Церкви. Необізнаність чиновників в місцевих традиціях та неформальних відносинах, які склалися між шляхтою та католицьким духовенством, де майно чи ділянки могли надаватись в користування на основі нічим не скріпленого договору, стало проблемою для імперського бюрократичного апарату. Влада мала своє спрощене бачення цієї ситуації— якщо земля чи майно(згадаймо дзвони, які приховував Модест Стецький, де строк давності не був аргументом, щоб їх не конфіскувати) використовувалась конфіскованою церквою, то все її майно має перейти Православній Церкві, але, як ми бачимо, в «пост-річпосполитському» суспільстві все було набагато складніше. Практика коляторства була незвичною для росіян, адже це було дивно і неправильно, коли якийсь шляхтич міг затверджувати священника для «своєї» церкви. Це не накладалось на російську систему, де ще від Петра I Православна Церква була підпорядкована самодержавцю, тому це явище обмежували на законодавчому рівні, руйнуючи усталені відносини.

Тема етноконфесійних конфліктів значно складніша. Православна Церква, за висловом Даніеля Бовуа—«троянський кінь царизму», мала завдання сформувати єдину загальноімперську ідентичність, але католицизм був одним із основних маркерів для місцевої еліти. Під час конфліктів зі сторони шляхти зустрічається вивищування католицизму над православ'ям, де окрім цього піднімається тема чужості православного священника, його штучному включенні в соціум. Події з аналізованих справ, які стосуються даної теми конфліктів, відбувались переважно саме в Миколаївську епоху, коли питання захисту православ'я та «розполячення» католицизму стояло гостро. Держава на законодавчому рівні контролювала конфесійну приналежність дітей у різновірному шлюбі, забороняла перехід з православ'я, відслідковувала відвідування православних церков, не дозволяла образ Православної Церкви та ставала на захист її вірян. Але навіть в цих умовах шляхта принципово зберігала свою католицьку ідентичність, не дотримуючись цих законів, за що отримували покарання.

Ще є декілька моментів, які варто виокремити, стосуються тогочасного формалізму ведення судових справ. У обов'язковому порядку, неважливо чи це земельний, етноконфесійний чи інший конфлікт, у формі анкети зазначалось віросповідання всіх фігурантів: позивача, обвинувачених, свідків. Якщо потрібно було свідчення місцевих жителів під присягою, то часто підбирались особи православної віри, де акцентувалась увага на тому, щоб вони були «чисті в очах Церкви»—регулярно ходили на причастя, сповідувались, не порушували закон тощо. Навіть якщо нам складно визначити конфесійну приналежність фігуранта справи оцінюючи його неоднозначні дії чи вислови, канцелярист, який жив 200 років тому, люб'язно нам вказує про це декілька десятків разів, що знову підкреслює рівень формалізму та бюрократії у державному апараті Російської імперії. Якщо виникали питання щодо дворянського статусу підозрюваного, суд міг звернутися до дворянського зібрання, яке мало надати відповідні дані.

Висновки

Проаналізувавши історіографію, як імперської доби, так і сучасну західну та українську, спостерігається контраст щодо зображення конфесійної чи соціально-політичної ситуації. Володимир Антонович, Михайло Юзефович та Віталій Шульгін акцентують увагу на слабкій підтримці держави Православної Церкви у Волинській губернії, невідповідності щодо указів імператора та їх безпосередньому втіленні на місцях, запізнілих на десятки років. Головного ворога вбачали в місцевій еліті, «бунтівній» шляхті та католицькому духовенстві, підозрюючи їх в таємних зговорах проти самодержавства.

Сучасна українська та західна історіографія зображує даний період як руйнування усталених традицій та придушення активності місцевої еліти, штучну зміну релігійного простору. Це все є складовими одного масштабного процесу—включення у загальноімперський простір, що не могло обійтись без стирання локальних особливостей. Але дослідники звертають увагу на проблеми втілення цього плану на рівні «імператор—місцеві урядники» та свідомому ігноруванні законів, до чого спонукала поліконфесійність в регіоні. Також в окремих працях висвітлюються різні аспекти інтеграції регіону: конфесійні відносини, правовий контекст, делегітимація шляхти, право патронату, але окремо тема конфліктів шляхти та православного духовенства не розглядалась.

Інтеграція Волинської губернії до складу Російської імперії є складною, багатошаровою темою для дослідження. У даному випадку необхідно сприймати це комплексно, враховуючи всі фактори, які могли відігравати роль у конфліктах між шляхтою та православним духовенством: 1) проблему делегітимації малоземельної шляхти, для якої шляхетство було чи не єдиним чинником, який відрізняв їх від селян, адже таким чином імперська система відокремлювала зацікавлених у збереженні своїх статків заможніших шляхтичів-землевласників, які були зрідка лояльними до російської влади чи радо переходили у православ'я, частіше ж приховували свою позицію,

абстрагувавшись у своїх маєтках від влиття в чиновницьку чи армійську структуру. Якщо у слідства були докази щодо антидержавницьких чи націлених проти православ'я (що часто було тотожними поняттями) висловів шляхтича, то останній, побоюючись втратити майно або понести інше покарання, у більшості випадків наполягав на своїй лояльності та «віротерпимості» щодо Православної Церкви; 2) кампанія «оправославлення», яка характеризується прозелітизмом та розширенням за рахунок конфіскацій майна Унійної чи Римо-Католицької Церков, що кардинально вплинуло на етноконфесійну ситуацію в регіоні, як в соціокультурному вимірі, так і на рівні неформальних відносин, порушивши клієнтарно-патрональні зв'язки. На прикладі розглянутих справ, ми бачимо, що російська бюрократична машина взагалі не заглиблювалась у «пост-річпосполитську» систему відносин; 3) католицька етноконфесійна ідентичність, яку переважна частка шляхти зберігала в умовах кампанії «оправославлення» та «розполячення» католицизму, що проявлялось у вивищуванні своєї віри над православ'ям у побутових конфліктах; 4) чужість та неорганічність православного духівництва у соціумі. Добровільно-примусовий перехід у православ'я, якому надавали ваги конфесійні закони та конфіскація майна церков «не державної релігії», слабе фінансове забезпечення та низька освіченість (порівнюючи з ксьондзами) не створювали позитивний імідж православним священникам в оточуючих як у простолюду, так і заможної шляхти, з якою вони були вимушені вступати в неформальні відносини через брак коштів.

Також, як вже згадували, православ'я мало відігравати роль об'єднуючого фактору для формування загальноімперської ідентичності. Російське сприйняття православного священника як чиновника, посередника між нею та прихожанами, поступово намагались накласти Римо-Католицьку Церкву, обмеживши контакт з Папою Римським, та Унійну Церкву, ліквідувавши під гаслом «возз'єднання». Захист католицизму від зазіхань російських монархів підпорядкувати його державі, як нам відомо був одним з

багатьох факторів початку Листопадового повстання. Припускаю, що дана політика держави не викликала позитивної реакції у шляхти на присутність православного кліру у їх помістях і після подій 1831 року.

Але тут доволі легко потрапити у типову пастку, коли на основі конфліктів, які були зафіксовані у судових записах, робити висновок щодо всієї загальної картини. Проаналізувавши судові справи, ми бачимо, що відносини між окремими шляхтичами та окремими православними духівниками були переплетеними і неоднозначними, хоч не все завжди проходило гладко, але, враховуючи специфіку судових справ, показовими випадками є лише судові справи, які потрапили до архіву, а неконфліктні відносини (або ж ті, які не дійшли до суду) залишаються «поза кадром». Це нам вказує на значно складніше плетиво відносин. Кожен випадок необхідно сприймати окремо, адже такий фактор як особисті риси, неформальні відносини та наміри «дійових осіб» судової справи є актуальними лише в одному конкретному випадку. Однак, ми можемо виокремити певні закономірності та маркери властиві для відносин між шляхтою та православним духовенством, про які ми згадували у висновку до попереднього розділу.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

Неопубліковані:

Державний архів Волинської області

1. Ф.363.О.1 Спр.615 (Справа зі звинувачення поміщиці Закашевської в захопленні земель Яновицької церкви)
2. Ф.363.О.1. Спр.817 (Справа з запиту священника Голобської церкви до поміщика Вільке Єфстафію щодо землі, яка належить церкві)
3. Ф.363 О.1 Спр.952 (Справа з розслідування захоплення землі поміщиком Стецьким Модестом і приховування трьох церковних дзвонів в селі Радовичі)

Державний архів Житомирської області

4. Ф.2, О.1, Спр.196 (Справа про напад шляхтича Ринкевича на священника Лукашевича)
5. Ф.2, О.1, Спр.215 (Справа про конфлікт між священником Дубицьким та польським поміщиком Алозієм Гржебинським за самовільне захоплення церковного майна)
6. Ф.2. О.1 Спр.295 (Справа про обвинувачення дворянина Пашковського і його синів за перехід з православної віри)

Державний архів Рівненської області

7. Ф.22, О.1 Спр. 7 (Справа з обвинувачення поміщиці Пляйтер за нанесення образи вищій духовній владі)
8. Ф.22, О.1, Спр. 36 (Справа з обвинувачення шляхтича Петровського в супротиві Православній церкві щодо хрещення дітей за православним обрядом)
9. Ф.22, О.1, Спр.67 (Справа щодо зиску з поміщика Трушинського Карла суми 198 рублів 40 копійок на користь Семенівської церкви за незаконно присвоєнні церковні землі)
10. Ф.22, О.2, Спр. 68 (Справа з обвинувачення поміщика сіл Котовки і Красносілки Климентія Обрицького за виступ проти грекоросійської віри і церкви)

Опубліковані

1. Сводъ законов Россійской Имперіи повелѣніемъ Государя императора Николая Перваго. Т. 10. Законы Гражданские, Санкт-Петербург: Изд. 1857 г. 604 с.
2. Сводъ законов Россійской Имперіи повелѣніемъ Государя императора Николая Перваго. Т. 15. Законы Уголовные, Санкт-Петербург: Изд. 1857 г. 964 с.
3. Уния в документах : [сборник] / [сост.: В. А. Теплова, З. И. Зуева ; глав. ред. И. В. Оржеховский]. – Минск: Лучи Софии, 1997
4. О защищении униатов от притеснений, чинимых им местными католическими консисториями. Именной [указ], данній белорусскому военному губернатору Михельсону. 1803. Июля 4 // ПСЗ РИ. Собрание первое, т. XXVII, № 20 837. Санкт-Петербург 1830. С. 722-723
5. О недопущении никаких соблазнов, достоинству господствующей веры противных, и о предавании виновных суду при самом пресечении каковых-либо притязаний от католического местного духовенства к униатам. Именной [указ] объявленный белорусскому губернатору министром внутренних дел. 1804. Июля 15 // ПСЗ РИ. Собрание первое. т. XXVIII, №21 400. Санкт-Петербург 1830

Література

Монографії

1. Білик В., Карліна О. Жива спільнота в імперському світі: Луцька греко-унійна єпархія кінця XVIII – першої третини XIX століть. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2018.- 304 с. (серія «Київське християнство», т.13).
2. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914) / Авторизованный перевод с

- французского Марии Крисань. — М.: Новое литературное обозрение, 2011 — 1008 с. : ил
3. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. /Переклад з французької Зої Борисюк.—Львів: Кальварія, 2007. —296 с.
 4. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та Українськими масами(1831-1863) / Переклад з французької Зої Борисюк. / Наукова редакція Валентина Шандра, Наталя Яковенко—Київ: Інтел, 1996. —421 с.
 5. Винтер Е. Папство и царизм / пер. з нем. С. Раскина, Р. Крестьянинова/ Изд. «Прогресс», Москва 1964—537 с.
 6. Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). – Київ: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. —432 с.
 7. Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття)/ Наталя Старченко. — К: Laurus, 2014. — 510 с.
 8. Тихонов А. Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII—начале XX в. СПб: Изд. Санкт-Петербургского университета, 2007 368 с.
 9. Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XX ст.). Джерела, структура стану, роди.—Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківський, 2007.—176 с.
 - 10.Шульгин В. Югозападный край в последнее двадцатипятилетие (1838-1863), Киев, 1864.—254 с.

Колективна монографія

- 1.Федчук О. Пугинський Василіанський монастир та його майно у світлі нових документівВолинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. Випуск 25. Матеріали XXV Міжнародної наукової конференції,

присвяченої 25-річчю Музею волинської ікони, м. Луцьк, 25-26 жовтня 2018 року. Упоряд. Т.Єлісеєва, Є. Ковальчук. – Луцьк, 2018. – 362 с., іл.

Розділ з книги одного автора

1. Антонович В. Передмова // Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. – Ч. 1: Акты об унии и состоянии православной церкви с половины XVII века. – Т. IV. – К., 1871. – 856 с.
2. Юзефович М. Передмова // Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. – Ч. 4: Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. – Т. I. – К., 1902. – 978 с.

Статті

1. Бармак М. Легітимація та декласація шляхти Київської, Волинської та Подільської губерній наприкінці XVIII – на початку XIX ст. / Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія / голов. ред. І. Зуляк ; редкол.: М. Алексієвець, Л. Алексієвець, Микола Бармак [та ін.]. – Тернопіль : [ТНПУ], 2014. – Вип. 1, ч. 2. – С. 10–16.
2. Білик В. Участь греко-уніатських ієрархів у ліквідації унійної церкви в Російській імперії в 30-х рр. XIX ст./ Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. - 2014. - № 7. - С. 25-30.
3. Бундак О. Деякі питання релігійного життя Волині в першій половині XIX століття/ Український селянин : Праці Науково-дослідного інституту селянства : Зб. наук. пр. / Інститут історії України НАН України ; Науково-дослідний інститут селянства ; Відп. ред. С. В. Кульчицький. – Черкаси, 2008. – Вип. 11 С. 145-148

4. Бурдін, М. Ю. Католицьке та уніатське землеволодіння в умовах інкорпорації Правобережної України до складу Російської Імперії / Прикарпатський юридичний вісник. – 2017. – Вип. 5 (20). – С. 6-10.
5. Левицький В, Сидяга Б. Інкorporація Правобережної України до Російської імперії та її вплив на розвиток церковного землеволодіння / Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. - 2014. - Вип. 2(1). - С. 26–30.
6. Лось В. Релігійні конверсії в шлюбно-сімейних стосунках населення Правобережної України за судовими справами 30–40-х рр. XIX ст.// Український історичний збірник. - 2004. - 6. - С. 159-175.
7. Негода, Ю. С. (2012). Повне зібрання законів Російської імперії як джерело з історії конфесій України XVIII-XIX ст. *Наукові праці. Історія*, 198(186). С.54-58
8. Петрова, І. В. Теоретичні та методичні засади генерального межування в Російській імперії. *Гуманітарний журнал*, (4). 2015. С.122-128
9. Поліщук Ю. "Польське питання" в політиці російського царизму на Правобережжі України (кінець XVIII - середина XIX ст.) / *Інтермарум: історія, політика, культура*. - 2018. - № 5 С.168-182
10. Поліщук Ю. Російська православна церква, як інструмент колонізаторської політики царизму на Правобережній Україні (кінець XVIII – середини XIX ст.), *Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України]*. - 2006. - Вип. 30(2). С. 444—453
11. Скочиляс І. Польське «право патронату» та особливості правового становища Галицької (Львівської) єпархії в XV-XVII століттях // *Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарних наук*. Вип. 10. Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея. Львів : Вид-во ЛКА, 2011. С.100-106

12. Тхоржевська, Т. "Конфесійна політика російського царату щодо католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII—на початку XIX ст." *Інтелекція і влада. Серія: Історія* 8 (2006): 59-64
13. Фицик, І. Д.. Правобережна шляхта в релігійно-конфесійному просторі регіону (кінець XVIII—перша третина XIX ст.). *Наукові праці. Історія, . Серія : Історія.* - 2015. - Т. 264, Вип. 251. - С. 18-24.
14. Шандра В. Українські суспільні інститути у взаєминах із російським самодержавством / *Український історичний журнал.* — 2010. — № 4, С.85-95
15. Щетінін О. В. Міжконфесійні конверсії на Правобережній Україні в 1793–1830 рр. *Освітній дискурс: збірник наукових праць.* 2021, Вип 36 (8–9) С. 85– 95

Довідникові видання

1. Вялікае княства Літоўскае : Энцыклапедыя. – Т. 3: Дадатак. А–Я / Рэдкал.: Т. У. Бялова (гал. рэд.) і інш.; Маст. З. Э. Герасімовіч. – Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2010. – 696 с.
2. Легітимована правобережна шляхта (кінець XVIII— середина XIX ст.). / Уклад.: С. Лисенко, Є. Чернецький. —Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2006.
- Т.3.: Список легітимованої шляхти Волинської губернії.—240 с.
- Т.4.: Список легітимованої шляхти Волинської губернії.—224 с.
- Т.5.: Список легітимованої шляхти Волинської губернії.—240 с.

Електронні ресурси

1. Лескінен М. Польский характер в российской этнографии XIX века URL: <https://magazines.gorky.media/oz/2014/4/polskij-harakter-v-rossijskoj-etnografii-xix-veka.html> (дата звернення 13.03.2024)
2. Протоиерей Андрей Хойнацкий. Практическое руководство для священнослужителей при совершении Святых Таинств / Вып. 1 О таинстве

крещения, миропомазания, причащения и покаяния (1882). Электронный доступ: https://azbyka.ru/otechnik/Andrej_Hojnackij/prakticheskoe-rukovodstvo-dlja-svjashhenosluzhitelej-pri-sovershenii-svjatyh-tainstv-vyp-1-o-tainstve-kreshhenija-miropomazaniya-prichashhenija-i-pokajaniya/1 (дата
звернення 14.05.2024)